

વિચાર

અનુક્રમ

સંપાદકીય	1
વિકાસલક્ષી મુદ્દાઓ	2
■ સામાજિક દેખરેખ: રાજસ્થાન અને ગુજરાત	
મંતવ્ય	
■ કોમી હિંસા નિવારણ ધારો	10
આપના માટે	
■ સામાજિક વિકાસની દૃષ્ટિએ કેન્દ્ર અને ગુજરાતનાં અંદાજપત્રો	15
આપણી વાત	
■ આંતરરાષ્ટ્રીય મહિલા દિનની ઉજવણી	19
■ ગુજરાત સામાજિક મંચ	23
સાંપ્રત પ્રવાહ	29
અમારા વિશે	30

સંપાદક ટીમ

દીપા સોનપાલ
હેમન્તકુમાર શાહ
બિનોય આચાર્ય

વાર્ષિક લવાજમ: રૂ.૨૫/- ડ્રાફ્ટ કે
મની ઓર્ડર 'ઉન્નતિ' વિકાસ શિક્ષણ
સંગઠનના નામે મોકલવા.

ફક્ત અંગત વિતરણ માટે

સંપાદકીય

સામાજિક દેખરેખને સ્થાનિક સ્તરે લઈ જવાની આવશ્યકતા

તાજેતરમાં લોકશાહીને વધુ મજબૂત બનાવવા માટે અને વિકાસનો હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે તથા વિકાસને સમાજના સૌથી નીચલા વર્ગ સુધી પહોંચાડવા માટે શાસનની સંસ્થાઓ કેવી રીતે કામ કરે છે તે જોવાની શરૂઆત થઈ છે. સામાજિક દેખરેખ તરીકે ઓળખાતી આ પ્રક્રિયા મુખ્યત્વે લોકશાહીને કાર્યગત બનાવતી સરકારી સંસ્થાઓની કામગીરી ઉપર દેખરેખ રાખવાનું કામ કરે છે. સંસદ, પ્રધાન મંડળ, ન્યાય તંત્ર અને સ્થાનિક સ્વશાસનની સંસ્થાઓ એટલે કે પંચાયતો અને પાલિકાઓની કામગીરી સહભાગી, સમાવેશી અને ઉત્તરદાયી બને તથા તેમાં પારદર્શિતા ઊભી થાય તે આ પ્રક્રિયાનો હેતુ છે. સમગ્ર દેશમાં મોટા પાયે પર શાસનની આ સંસ્થાઓને ધ્યાનમાં રાખીને સામાજિક દેખરેખની આ પ્રક્રિયા ચાલે તે જેટલું મહત્વનું છે તેટલું જ મહત્વનું સ્થાનિક સ્તરે પણ આ પ્રક્રિયા ચાલે તે છે. એનું કારણ એ છે કે સ્થાનિક સ્તરની સંસ્થાઓ સાથે નાગરિકોના સંબંધો રોજરોજના હોય છે અને આ જ સંસ્થાઓ સ્થાનિક સ્તરે શાસન નાગરિકોના જીવન ઉપર કેવી રીતે અસર કરશે તે નક્કી કરતી હોય છે. તેથી સમગ્ર રાષ્ટ્રનું સંચાલન કરતી સંસ્થાઓ ઉપર દેખરેખ જેટલી મહત્વની છે તેટલી જ મહત્વની બાબત ગ્રામ સભા, ગ્રામ પંચાયત, તાલુકા પંચાયત, જિલ્લા પંચાયત, નગરપાલિકા અને મહાનગરપાલિકા ઉપર દેખરેખ રખાય તે છે. આ પ્રક્રિયા વધારે પ્રસ્તુત એટલા માટે છે કે સ્થાનિક સ્તરે ગરીબીનું નિવારણ, બેકારીનું નિવારણ અને અસહાયતાનું નિવારણ કરવામાં આ સંસ્થાઓ મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. રાષ્ટ્રીય સ્તરે વ્યાપક લક્ષ્યાંકો સાથે શાસનની સંસ્થાઓ કામ કરે છે, જ્યારે સ્થાનિક સ્તરે સ્થાનિક લક્ષ્યાંકો અને ધ્યેયો પ્રસ્થાપિત થયાં હોય છે. આ લક્ષ્યાંકો અને ધ્યેયો સિદ્ધ કરવામાં તેમ જ નવાં લક્ષ્યાંકો અને ધ્યેયો નિર્ધારિત કરવામાં સ્થાનિક સંસ્થાઓ કેટલી મજબૂત છે અને હોવી જોઈએ તે નક્કી કરવાનું કામ આ સામાજિક દેખરેખની પ્રક્રિયાએ કરવાનું છે.

જાહેર વિતરણ વ્યવસ્થા, મધ્યાહન ભોજન યોજના અને પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રો જેવી પાયાની સુરક્ષા અને સેવાઓ પૂરી પાડતી યોજનાઓ અને કાર્યક્રમો વધારે સારી રીતે ચાલે અને તે લોકભોગ્ય બને તે માટે સર્વોચ્ચ અદાલતે તાજેતરમાં કડક વલણ અપનાવ્યું તેથી સામાજિક દેખરેખની દિશામાં નવાં જ કદમ મંડાયાં છે. બિન-સરકારી સંગઠનોએ અન્ન સુરક્ષા અભિયાન અને જન સ્વાસ્થ્ય અભિયાન દ્વારા સ્થાનિક શાસનની સંસ્થાઓને અને વ્યવસ્થાઓને વધુ ઉત્તરદાયી બનાવવા માટેનો પ્રયાસ કર્યો છે. જન સુનાવણી યોજીને આ પ્રયાસોને વધુ સંગઠિત કરવાનો અને શાસનની સંસ્થાઓને વધુ જવાબદાર બનાવવા માટે માધ્યમોમાં તેમને વધુ પ્રકાશમાં લાવવાનો પ્રયત્ન પણ થયો છે. આ એક સંસ્થાકીય પ્રક્રિયા છે. શાસન એ કોઈ ભાવવાચક નામ નથી પણ એ નીતિઓ, નિયમો, નિયમનો, કાયદાઓ, વહીવટની કાર્યવાહીઓ અને એ સૌને વ્યવહારમાં લાવનારા ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ તથા શાસનમાં કાયમી ધોરણે બેઠેલા કર્મચારીઓનું વર્તન છે. વિકાસની પ્રક્રિયા ઉપર તેમના દ્વારા લેવાતા નિર્ણયો અસર કરતા હોય છે. તેથી જ શાસન પર સૌની દેખરેખ ઊભી થાય તે આવશ્યક છે. તમામ નાગરિકો માત્ર મતદારો ન બની રહે અને શાસન પર સતત તકેદારીભરી દેખરેખ રાખે એ જીવંત લોકશાહીની માંગ હોય છે. સામાજિક દેખરેખને છેક નીચલા સ્તરે લઈ જવાથી આવી માંગને વધારે સારી રીતે સંતોષી શકાય અને લોકશાહીને વધારે વિકેન્દ્રિત તથા પારદર્શી બનાવી શકાય.

સામાજિક દેખરેખ: રાજસ્થાન અને ગુજરાત

‘નેશનલ સોશ્યલ વોય કોએલિશન’ દ્વારા ‘સોશ્યલ વોય ઈન્ડિયા-૨૦૦૬’ નામે જે અહેવાલ તાજેતરમાં જ પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યો છે તેના આધારે ગુજરાત અને રાજસ્થાન વિશે આ નોંધ તૈયાર કરવામાં આવી છે. આ અહેવાલ ચાર વિષયો વિશેનાં ચાર પ્રકરણોમાં વિભાજિત છે: સંસદની કામગીરી, જાહેર નીતિ અને વિકાસ, ન્યાય વ્યવસ્થા અને વિકેન્દ્રિત શાસન વ્યવસ્થા. અહેવાલમાં આ પ્રકરણોમાં ગુજરાત અને રાજસ્થાન વિશેની જે રજૂઆતો છે તેનું સંકલન અત્રે **શ્રી હેમન્તકુમાર શાહ** દ્વારા રજૂ થયું છે.

પ્રસ્તાવના

લોકશાહી અને વિકાસને સિદ્ધ કરવાનો હેતુ અને સાધન બંને લોકોની સહભાગિતા છે. લોકશાહી ત્યારે અર્થપૂર્ણ બને છે કે જ્યારે તે નાગરિકોને તેમના અધિકારોની માગણી રજૂ કરવા માટે અને અપેક્ષાઓ વ્યક્ત કરવા માટેનો અવકાશ પૂરો પાડે છે. તે તેમની સક્રિય સહભાગિતામાં જ વ્યક્ત થાય છે એવું નથી પરંતુ નિર્ણય પ્રક્રિયામાં અને જાહેર સેવાઓ પૂરી પાડવાની પ્રક્રિયામાં લોકશાહીકરણ થાય તેમાં પણ વ્યક્ત થાય છે. સંસ્થાકીય પ્રક્રિયા અને સેવાઓની જોગવાઈના તંત્રમાં વચનો અને નીતિઓનો કોયડો ઊભો થતો હોય છે. વચનો ઘણી વાર પાળવામાં આવતાં નથી અને નીતિઓ ઘણી વાર એવા માર્ગે વળે છે કે જે લોકોને પસંદ પડતી હોતી નથી. આથી શાસન વ્યવસ્થા ઉપર, શાસનની પ્રક્રિયા ઉપર અને વિકાસ ઉપર તેની પડતી અસર ઉપર દેખરેખ રાખવાનું જરૂરી બની જાય છે.

‘નેશનલ સોશ્યલ વોય કોએલિશન’ દ્વારા આવી સામાજિક દેખરેખ રાખવા માટે છેલ્લાં ત્રણ વર્ષથી ‘સોશ્યલ વોય ઈન્ડિયા’ નામે એક અહેવાલ તૈયાર કરવામાં આવે છે. તેનો ઈરાદો શાસનની સંસ્થાઓ ઉપર દેખરેખ રાખવા નાગરિકો સક્ષમ બને તેવી પરિસ્થિતિ ઊભી કરવાનો અને લોકશાહીકરણની પ્રક્રિયાના ભાગરૂપે જ્ઞાન અને માહિતીનો ઉપયોગ કરવાનો છે. ૨૦૦૬નો અહેવાલ પણ તેથી જ શાસન અને ઉત્તરદાયિત્વને જાહેર સંવાદમાં કેન્દ્રસ્થાને મૂકવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

‘નેશનલ સોશ્યલ વોય કોએલિશન’ના આ વર્ષના આ અહેવાલમાં શાસનની પ્રક્રિયામાં કેન્દ્રીય સ્થાન ધરાવતી સંસ્થાઓની કામગીરી તપાસવામાં આવી છે. આ સંસ્થાઓમાં સંસદ, પ્રધાનમંડળ, ન્યાયતંત્ર

અને સ્થાનિક સ્વ-શાસનની સંસ્થાઓ એટલે પંચાયતો અને પાલિકાઓનો સમાવેશ થાય છે.

સહસ્રાબ્દિ વિકાસ લક્ષ્યાંક, સમાન લઘુતમ કાર્યક્રમ અને દસમી પંચવર્ષીય યોજનાના સંદર્ભમાં અધિકારોના દૃષ્ટિકોણથી આ સંસ્થાઓનું મૂલ્યાંકન કરવામાં આવ્યું છે.

આ પ્રકારનો અહેવાલ તૈયાર કરવા પાછળનો હેતુ જ્ઞાન અને માહિતીનો ઉપયોગ લોકતાંત્રિક પ્રક્રિયા તરીકે કરવાનો છે કે જેમાં નાગરિકો શાસનની સંસ્થાઓ ઉપર દેખરેખ રાખવાની સ્થિતિમાં આવે છે અને તેમને સહભાગી, સમાવેશી તથા ઉત્તરદાયી બનાવે છે. આ અહેવાલમાં શાસન અને ઉત્તરદાયિત્વને જાહેર સંવાદના કેન્દ્રમાં મૂકવામાં આવે છે.

શાસનની આ ચાર સંસ્થાઓની કામગીરીની સમીક્ષા કરતાં જણાય છે કે તેમનામાં થોડીક પ્રગતિ જરૂર થઈ છે પણ વિકાસના લાભો સમાજના તમામ વર્ગોને અને દેશના તમામ પ્રદેશોને પહોંચે તે બાબતમાં આ સંસ્થાઓની કામગીરીમાં અનેક સમસ્યાઓ નડે છે. સિદ્ધિઓના કેટલાક ટાપુઓ છે ખરા પણ મોટા ભાગના ગરીબો અને છેવાડાના લોકો તરછોડાયેલા જ રહ્યા છે. આ વર્ગોને લોકશાહી અને શાસનમાં કંઈક મૂલ્ય ત્યારે જ સમજાય કે જ્યારે તે તેમની જિંદગી ઉપર વિધાયક અસર પાડે.

શાસન વ્યવસ્થા અને વિકાસમાં રસ ધરાવનારા સૌને માટે આ અહેવાલ ખરેખર જ ઉપયોગી ભાથું પૂરું પાડે છે. શાસનની સંસ્થાઓનું મૂલ્યાંકન કેવી રીતે થઈ શકે તેના નિર્દેશકો પણ તેમાંથી મળી રહે છે. રાજ્ય સ્તરે આવી સામાજિક દેખરેખની પ્રક્રિયા ૧૩ રાજ્યોમાં વિસ્તરી છે: તામિલનાડુ, આંધ્ર પ્રદેશ, મહારાષ્ટ્ર, રાજસ્થાન, બિહાર, ઝારખંડ અને છત્તીસગઢ. દરેક રાજ્યમાં આ પ્રક્રિયા ભિન્ન ભિન્ન એ અર્થમાં રહી છે કે તેમાં જુદા જુદા મુદ્દાઓ પર દેખરેખ રાખવામાં આવી છે અને મૂલ્યાંકન કરવામાં આવ્યું છે. તે પણ તે પ્રદેશની પ્રસ્તુતતાને ધ્યાનમાં રાખીને કરવામાં આવ્યાં છે. જેમ કે, અંદાજપત્રનું વિશ્લેષણ, પ્રાથમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણ, શહેરી શાસન, વિધાનસભા અને વિધાન પરિષદોની કામગીરીનું મૂલ્યાંકન વગેરે.

**કોઠા નં-૧:
સાંસદ સ્થાનિક વિસ્તાર વિકાસ યોજનામાં
રાજસ્થાન અને ગુજરાત**

(રૂ. કરોડ)

	રાજસ્થાન	ગુજરાત
૨૦૦૩-૦૪		
(૧) કેન્દ્ર દ્વારા છૂટી કરાયેલી રકમ	૭૦.૫	૭૭.૫
૩૦.૬.૦૫ના રોજ		
(૧) કેન્દ્ર દ્વારા છૂટી કરાયેલી રકમ	૬૪૬.૨૫	૬૪૪.૩૫
(૨) જિલ્લાને વ્યાજ સાથે મળેલી રકમ	૬૫૪.૫૫	૬૫૮.૮૪
(૩) મંજૂર થયેલી રકમ	૬૧૦.૨૭	૬૩૭.૮૫
(૪) (૩) (૨)ના ટકા તરીકે	૮૪.૪૩	૮૮.૦૧
(૫) થયેલું ખર્ચ	૫૬૬.૩૮	૫૭૧.૮૬
(૬) (૫) (૨)ના ટકા તરીકે	૮૭.૬૪	૮૮.૭૫
(૭) વણવપરાયેલી રકમ	૮૮.૧૮	૮૮.૦૮

આ અહેવાલમાં ગુજરાત અને રાજસ્થાન વિશે જે વિગતો આપવામાં આવી છે તેમનું સંકલન કરવાનો પ્રયાસ અહીં કરવામાં આવ્યો છે.

૧. સાંસદ સ્થાનિક વિસ્તાર વિકાસ યોજના

(અ) ગુજરાત

૩૦.૬.૦૫ના રોજ આ યોજના હેઠળ ગુજરાતને અને રાજસ્થાનને જે રકમો મળી અને તેમાંથી જે ખર્ચ કરાયું છે તેને અંગેની વિગતો કોઠા નં-૧માં આપવામાં આવી છે. એક વર્ષમાં લગભગ ૭૫ કરોડ રૂ. કરતાં વધારે રકમ આ યોજના હેઠળ ગુજરાતને કેન્દ્ર સરકાર તરફથી મળે છે. ૩૦.૬.૦૫ના રોજની સ્થિતિ અનુસાર આ રકમમાંથી લગભગ ૮૮ ટકા રકમ ખર્ચાઈ ગઈ હતી અને ૮૮ કરોડ રૂ. જેટલી રકમ વણવપરાયેલી રહી હતી. ૨૦૦૩-૦૪ દરમ્યાન ગુજરાત સરકારને ૭૭.૫ કરોડ રૂ. આ યોજના હેઠળ પ્રાપ્ત થયા હતા. ગુજરાત સરકારને એ વર્ષે કેન્દ્ર તરફથી તેની વેરાની આવકમાંથી રૂ. ૧૮૫૭.૮૨ કરોડનું અનુદાન મળ્યું હતું. આમ, આ અનુદાનના આશરે ૪ ટકા જેટલી રકમ આ યોજના હેઠળ મળે છે. ગુજરાતને માટે જે રકમ મંજૂર થઈ છે તે ઉત્તર પ્રદેશ, મહારાષ્ટ્ર, આંધ્ર પ્રદેશ, પશ્ચિમ બંગાળ, બિહાર, કર્ણાટક અને મધ્ય પ્રદેશ પછી સૌથી વધારે છે. સમગ્ર ભારતમાં જે રકમ વણવપરાયેલી રહી તેના ૪.૨૭ ટકા જેટલી રકમ ગુજરાતમાં વપરાયા વિનાની રહી છે. જો કે, મંજૂર થયેલી રકમોમાં ગુજરાતને માટે ૪.૭૪ ટકા રકમ મંજૂર થઈ હતી.

(આ) રાજસ્થાન

એક વર્ષમાં લગભગ ૭૦ કરોડ રૂ. કરતાં વધારે રકમ આ યોજના હેઠળ રાજસ્થાનને કેન્દ્ર સરકાર તરફથી મળે છે. ૩૦-૬-૦૫ના રોજની સ્થિતિ અનુસાર આ રકમમાંથી લગભગ ૮૮ ટકા રકમ ખર્ચાઈ ગઈ હતી અને લગભગ ૮૮ કરોડ રૂ. જેટલી રકમ વણવપરાયેલી રહી હતી. જો કે, રાજસ્થાન અને ગુજરાતને ફાળવવામાં આવેલી રકમોમાં બહુ તફાવત જોવા મળતો નથી.

૨. સામાજિક ક્ષેત્ર

(અ) ગુજરાત

શિક્ષણ ક્ષેત્રે ગુજરાતની સ્થિતિ સારી કહી શકાય એવી નથી. જિલ્લા પ્રાથમિક શિક્ષણ કાર્યક્રમ હેઠળ ભારત સરકાર જે રકમ ફાળવે છે તે રકમ પૂરેપૂરી વપરાતી નથી. ૨૦૦૨-૦૩માં તો ફાળવણીના ત્રીજા ભાગ કરતાંય ઓછી રકમ ખર્ચાઈ હતી. ૨૦૦૪-૦૫માં ફાળવણી કરતાં થોડીક વધુ રકમ ખર્ચાઈ છે એ કોઠા નં-૨ પરથી જોઈ શકાય છે. એ જ રીતે અન્ન સલામતી પૂરી પાડવાના અને શાળેય બાળકોના પોષણમાં વધારો કરવાના તથા તેમને શાળામાં ટકાવી રાખવાના પ્રયાસરૂપે ચાલતી મધ્યાહન ભોજન યોજનાના અમલમાં પણ કોઈ જથ્થાત્મક સુધારો થયેલો વર્તાતો નથી. કોઠા નં-૩માં આપવામાં આવેલી વિગતો અનુસાર શાળાઓની સંખ્યામાં વધારો થયો છે પણ મધ્યાહન ભોજન મેળવતા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યામાં વધારો થયો નથી, બલકે, ઘટાડો થયો છે. અનુસૂચિત જનજાતિઓના વિદ્યાર્થી લાભાર્થીઓની સંખ્યા વધી છે, પણ અનુસૂચિત જાતિઓમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યામાં ઘટાડો થયો છે.

ગુજરાતમાં ધોરણ-૧થી ૮ દરમ્યાન શાળા અધવચ્ચે છોડી જનારાં બાળકોનું પ્રમાણ ખૂબ જ ઊંચું છે. નોંધપાત્ર બાબત એ છે કે ૨૦૦૨-૦૩ કરતાં ૨૦૦૩-૦૪માં આ પ્રમાણ વધ્યું છે. ધોરણ-૧થી ૫ દરમ્યાન આ પ્રમાણમાં સાધારણ વધારો થયો છે, પણ ધોરણ-૧થી ૮ને ધ્યાનમાં લઈએ તો આ પ્રમાણમાં ખાસ્સો વધારો થયો છે. એનો અર્થ એ છે કે ધોરણ-૬, ૭ અને ૮ દરમ્યાન ખૂબ જ મોટી સંખ્યામાં બાળકો પોતાનો અભ્યાસ પડતો મૂકે છે. કોઠા નં-૪માં આપવામાં આવેલી વિગતો જણાવે છે કે લગભગ ચોથા ભાગનાં બાળકો ધોરણ-૧થી ૫ દરમ્યાન અભ્યાસ કરવાનું છોડી દે છે અને અર્ધા કરતાંય વધુ બાળકો ધોરણ-૧થી ૮ દરમ્યાન શાળામાંથી બહાર ધકેલાઈ જાય છે. આમ, પ્રારંભિક શિક્ષણ પૂરું કરનારા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા અર્ધા કરતાં પણ ઓછી હોય છે.

આરોગ્ય ક્ષેત્રે પાયાની સવલતો ખાસ કરીને ગ્રામ વિસ્તારોમાં ઊભી કરવાની બાબતમાં નવાં રોકાણો કરવાનું દસમી પંચવર્ષીય યોજનાના

કોઠા નં-૨: જિલ્લા પ્રાથમિક શિક્ષણ કાર્યક્રમ (ડીપીઈપી) હેઠળ ખર્ચ (રૂ. કરોડ)

વર્ષ	ગુજરાત		રાજસ્થાન	
	ભારત સરકારનો ફાળો	ખર્ચ	ભારત સરકારનો ફાળો	ખર્ચ
૨૦૦૨-૦૩	૪૬.૬૮	૧૩.૮૮	૧૧૩	૧૩૫.૦૯
૨૦૦૩-૦૪	૨૮.૮૮	૨૫.૧૯	૧૮૫	૧૮૭.૫૧
૨૦૦૪-૦૫	૨૨.૯૭	૨૩.૧૧	૧૦૫	૯૧.૫૧

કોઠા નં-૩: મધ્યાલન ભોજન યોજનાનો ગુજરાતમાં અને રાજસ્થાનમાં અમલ

	ગુજરાત			રાજસ્થાન		
	૨૦૦૨-૦૩	૨૦૦૩-૦૪	૨૦૦૪-૦૫	૨૦૦૨-૦૩	૨૦૦૩-૦૪	૨૦૦૪-૦૫
૧. શાળાઓ	૨૯૩૯૧	૨૯૧૩૧	૩૦૦૪૮	૭૩૦૬૧	૭૩૭૦૮	૭૪૭૧૯
૨. વિદ્યાર્થીઓ	૩૨૫૯૩૪૧	૩૦૦૪૪૯૬	૩૦૧૧૦૩૪	૭૧૭૭૭૧૮	૭૬૭૮૧૫૩	૭૬૬૨૧૯૨
૩. અનુસૂચિત જાતિઓ	૩૫૪૨૩૯	૩૫૭૨૩૬	૩૨૧૮૧૬	૧૩૫૯૪૩૧	૧૮૧૩૪૫૧	૧૫૭૫૫૪૬
૪. અનુસૂચિત જનજાતિઓ	૭૩૬૫૧	૭૦૭૯૬૪	૭૪૦૮૪૧	૯૫૦૮૬૯	૧૦૭૦૧૧૬	૧૨૩૨૧૩૭

કોઠા નં-૪: ગુજરાત અને રાજસ્થાનમાં શાળા અધવચ્ચે છોડી જતાં બાળકોનું ટકાવારી પ્રમાણ

	ગુજરાત		રાજસ્થાન	
	૨૦૦૨-૦૩	૨૦૦૩-૦૪	૨૦૦૨-૦૩	૨૦૦૩-૦૪
૧. ધોરણ ૧થી ૫				
(અ) છોકરા	૨૬.૭૨	૨૭.૨૧	૫૪.૮૧	૬૨.૦૬
(બ) છોકરી	૨૩.૧૪	૨૨.૧૩	૫૯.૮૬	૫૭.૬૭
(ક) કુલ	૨૪.૭૭	૨૫.૦૫	૫૬.૯૩	૬૦.૬૩
૨. ધોરણ ૧થી ૮				
(અ) છોકરા	૪૩.૦૯	૫૦.૦૨	૬૨.૭૪	૬૨.૨૪
(બ) છોકરી	૪૮.૭૬	૫૫.૯૨	૭૨.૪૪	૭૧.૧૪
(ક) કુલ	૪૫.૪૮	૫૨.૫૨	૬૬.૬૦	૬૫.૭૮

૨૦૦૨-૦૭ના ગાળા દરમ્યાન ખાસ વિચારવામાં આવ્યું નથી. દસમી યોજના દરમ્યાન કોઈ પણ નવાં પેટા કેન્દ્ર કે પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્ર સ્થાપવાનું વિચારવામાં આવ્યું નથી. જો કે, ૪ નવાં સામુદાયિક આરોગ્ય કેન્દ્રો ઊભાં કરવાનું આયોજન કરાયું છે.

ગુજરાતમાં ૧૧૧ સામુદાયિક આરોગ્ય કેન્દ્રો છે. પણ આ બધાં કેન્દ્રોમાં પ્રાથમિક જરૂરિયાતો પર્યાપ્ત માત્રામાં ઉપલબ્ધ નથી. પાણી,

વીજળી, ફોન, વાહન જેવી જરૂરિયાતો પણ સામુદાયિક આરોગ્ય કેન્દ્રોમાં ઉપલબ્ધ નથી. ચોથા ભાગ કરતાં વધારે કેન્દ્રોમાં પાણીની સવલત જ નથી અને વાહન ચાલુ સ્થિતિમાં નથી. પ્રસૂતિ માટેની પાયાની સવલતો - જેમ કે, ઓપરેશન થિયેટર, અલગ પ્રસૂતિ ખંડ વગેરે - નો પણ અનેક કેન્દ્રોમાં અભાવ પ્રવર્તે છે. બહુ જ ઓછાં કેન્દ્રો જિલ્લા બ્લડ બેંક સાથે સંબંધ ધરાવે છે. આ અંગેની વિગતો આ સાથેના કોઠા નં-૫માં આપવામાં આવી છે.

કોઠા નં-૫: ગુજરાત અને રાજસ્થાનમાં સામુદાયિક આરોગ્ય કેન્દ્રો: ૨૦૦૩-૦૪

	રાજસ્થાન	ગુજરાત
૧. સંખ્યા	૧૯૧	૧૧૧
૨. પાણીની સવલત		
(૧) નળ	૭.૦ ટકા	૭૩.૯ ટકા
(૨) ફૂવા	૧.૦ ટકા	૧.૮ ટકા
૩. ટાંકી અને પમ્પ	૭૯.૬ ટકા	૮૫.૬ ટકા
૪. બધા ભાગમાં વીજળી	૯૮.૪ ટકા	૯૪.૬ ટકા
૫. ચાલુ સ્થિતિમાં જનરેટર	૮૬.૧ ટકા	૮૭.૩ ટકા
૬. ફોન	૪૯.૨ ટકા	૯૫.૫ ટકા
૭. ચાલુ સ્થિતિમાં વાહન	૬૬.૬૭ ટકા	૭૪.૮ ટકા
૮. ઓપરેશન થિયેટર	૮૯.૦૦ ટકા	૭૫.૭ ટકા
૯. પ્રસૂતિ માટે ઓટી	૨૭.૧ ટકા	૪.૮ ટકા
૧૦. અલગ પ્રસૂતિ ખંડ	૫૨.૪ ટકા	૪૭.૭ ટકા
૧૧. ગાયનેક કેસો માટે ઓપીડી સવલત	૪૬.૬ ટકા	૧૬.૨ ટકા
૧૨. RTI/STI ઓપીડી સવલત	૩૬.૬ ટકા	૨.૭ ટકા
૧૩. જિલ્લા બ્લડ બેંક સાથે સંબંધ	૧૫.૨ ટકા	૧૦.૮ ટકા

ગુજરાત પણ રોજગારીની દૃષ્ટિએ ખેતી પ્રધાન રાજ્ય છે. રાજ્યમાં લગભગ ૫૨ લાખ ખેત મજૂરો અને ૫૦ લાખ ખેડૂતો છે. જો કે, ગુજરાત ખેડૂતોની દેવાની સ્થિતિના સંદર્ભમાં ખાસ્સું અગ્રણી સ્થાન ધરાવે છે. ગુજરાતમાં ૫૧.૯ ટકા ખેડૂતો દેવાદાર છે. જો કે, આ પ્રમાણ આંધ્ર પ્રદેશ, તામિલનાડુ, રાજસ્થાન, પંજાબ, મહારાષ્ટ્ર, કેરળ, કર્ણાટક અને હરિયાણા કરતાં ઓછું છે.

(આ) રાજસ્થાન

રાજસ્થાન જિલ્લા પ્રાથમિક શિક્ષણ કાર્યક્રમ હેઠળ ભારત સરકાર તરફથી જે નાણાં ફાળવવામાં આવે છે તેમાંથી ખર્ચની બાબતમાં ૨૦૦૨-૦૩ અને ૨૦૦૩-૦૪ દરમિયાન ખાસ્સું આગળ રહ્યું છે. દેશમાં બહુ ઓછાં રાજ્યો છે કે જેમણે રાજસ્થાનની જેમ આ કાર્યક્રમ અન્વયે કેન્દ્ર સરકાર તરફથી મળેલાં નાણાં જેટલું ખર્ચ કર્યું હોય. એ જ રીતે મધ્યાલ્ન ભોજન યોજનામાં પણ રાજસ્થાનમાં ભૌતિક પ્રગતિ વધારે સારી દેખાય છે. મધ્યાલ્ન ભોજન યોજના ચલાવનારી શાળાઓની સંખ્યા વધી છે અને તેનો લાભ લેનારા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યામાં પણ વધારો થયો છે. જો કે, ૨૦૦૩-૦૪ની તુલનાએ ૨૦૦૪-૦૫માં તેમાં થોડો ઘટાડો નોંધાયો છે.

શાળા અધવચ્ચે છોડી જતાં બાળકોનું પ્રમાણ રાજસ્થાનમાં ગુજરાત કરતાં ઘણું વધારે છે. ધોરણ ૧થી ૫માં ૬૦.૬૩ ટકા બાળકો શાળા

છોડી જાય છે, જ્યારે ધોરણ ૧થી ૮માં ૬૫.૭૮ ટકા બાળકો શાળા છોડી જાય છે. ધોરણ ૧થી ૫ના સંદર્ભમાં શાળા છોડી જતાં બાળકોનું પ્રમાણ વધ્યું છે પણ ધોરણ ૧થી ૮ના કિસ્સામાં તે થોડું ઘટ્યું છે. જો કે, ધોરણ ૧થી ૮માં શાળા છોડી જનારામાં છોકરીઓનું પ્રમાણ છોકરાઓ કરતાં ખાસ્સું વધારે છે. જો કે, તે અત્યંત ધીમી ગતિએ ઘટતું જાય છે.

રાજસ્થાનમાં ૧૦મી પંચવર્ષીય યોજના દરમિયાન નવાં પેટા કેન્દ્રો અને પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રો ખોલવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું નથી. જો કે, નવાં ૪૯ સામુદાયિક આરોગ્ય કેન્દ્રો ખોલવાનો લક્ષ્યાંક નક્કી કરાયો છે. તેમાં ૨૦૦૪-૦૫નો લક્ષ્યાંક ૧૨ કેન્દ્રોનો હતો. રાજસ્થાનમાં ૧૯૧ સામુદાયિક આરોગ્ય કેન્દ્રો છે. ગુજરાત કરતાં આ સંખ્યા ઘણી વધારે છે. પરંતુ આ કેન્દ્રોમાં પાયાની સવલતોનો ખાસ્સો અભાવ પ્રવર્તે છે. ખાસ કરીને પાણી માટેના નળ માત્ર ૭ ટકા કેન્દ્રોમાં જ છે. પ્રસૂતિ માટેનું અલગ ઓપરેશન થિયેટર લગભગ ચોથા ભાગનાં કેન્દ્રોમાં જ છે. જિલ્લાની બ્લડ બેંક સાથે માત્ર ૧૫ ટકા કેન્દ્રો જ સંબંધ ધરાવે છે.

રાજસ્થાનમાં ૫૨.૪ ટકા ખેડૂતો દેવાદાર છે. એટલે કે હરિયાણા, કર્ણાટક, આંધ્ર પ્રદેશ, કેરળ, પંજાબ, તામિલનાડુ વગેરે જેવાં રાજ્યો કરતાં આ પ્રમાણ વધારે છે. જો કે, દેવાનો ઉપયોગ ૩૭.૩ ટકા કિસ્સામાં જ ખેતીમાં રોકાણ માટે થાય છે અને ખેતી સિવાયના ધંધાઓ માટે ૮.૮ ટકા કિસ્સામાં થાય છે.

૩. ન્યાય વ્યવસ્થા

(અ) ગુજરાત

ગુજરાતમાં ન્યાય વ્યવસ્થા દેશના અન્ય ભાગોની જેમ જ મંદ ગતિ ધરાવનારી છે. ૩૧.૧૨.૨૦૦૩ના રોજ ગુજરાતમાં વડી અદાલતમાં બાકી કેસો ૧,૪૧,૬૩૩ જેટલા છે અને તે દેશની તમામ વડી અદાલતોના બાકી કેસોના ૪.૧૧ ટકા જેટલા થવા જાય છે. જો કે, પાંચ વર્ષથી વધુ સમયથી બાકી હોય તેવા કેસોનું ટકાવારી પ્રમાણ ૨.૭૬ જ છે. જિલ્લા અને નીચલી અદાલતોમાં ન્યાયમૂર્તિઓની ખાલી જગ્યાઓ ૧૬૯ છે, જે સમગ્ર દેશમાં ખાલી જગ્યાઓના ૬.૧૪ ટકા છે. જો કે, નીચલી અદાલતોમાં બાકી કેસોમાં ગુજરાત ખૂબ જ આગળ છે. કોઠા નં-૬માં આપવામાં આવેલી વિગતો અનુસાર કુલ ૩૮,૪૭,૪૪૩ કેસ બાકી હતા અને તે દેશના કુલ બાકી કેસોના ૧૬.૪૪ ટકા જેટલા થાય છે.

ફોજદારી કેસોમાં આ પ્રમાણ ૧૮.૪૧ ટકા જેટલું ઊંચું છે અને દીવાની કેસોમાં તે ૧૧.૫૬ ટકા જેટલું છે. ગુજરાતની વડી અદાલતમાં

કોઠા નં-૬: ગુજરાત અને રાજસ્થાનમાં ન્યાય વ્યવસ્થા

	ગુજરાત	રાજસ્થાન
૧. ગુજરાતમાં તા.૩૧.૧૨.૨૦૦૩ના રોજ અને રાજસ્થાનમાં ૩૧-૧૨-૨૦૦૪ના રોજ વડી અદાલતમાં (અ) બાકી કેસો (બ) પાંચ વર્ષથી વધુ સમયથી બાકી કેસો	૧૪૧૬૩૩ ૧૬૮૪૪	૧૭૦૭૦૫ ૧૫૩૨૦
૨. ૧.૧૨.૨૦૦૪ના રોજ જિલ્લા અને નીચલી અદાલતોમાં (અ) ન્યાયમૂર્તિઓની માન્ય સંખ્યા (બ) ભરતી (ક) ખાલી જગ્યા	૮૮૬ ૭૨૭ ૧૬૮	૮૩૫ ૬૬૫ ૧૭૦
૩. ગુજરાતમાં ૩૧.૧૨.૨૦૦૪ના રોજ અને રાજસ્થાનમાં ૩૦.૦૬.૦૪ના રોજ નીચલી અદાલતોમાં બાકી કેસ (અ) દીવાની કેસ (બ) ફોજદારી કેસ (ક) કુલ	૭૭૫૭૬૨ ૩૦૭૧૬૮૧ ૩૮૪૭૪૪૩	૩૩૩૮૭૮ ૬૬૭૮૩૮ ૧૦૦૧૮૧૮
૪. વડી અદાલતમાં ન્યાયમૂર્તિઓ (૩૧.૪.૦૫ના રોજ) (૧) મંજૂર જગ્યાઓ (૨) વર્તમાન સંખ્યા (૩) ખાલી જગ્યાઓ	૪૨ ૩૪ ૮	૪૦ ૨૮ ૧૨
૫. ફાસ્ટ ટ્રેક અદાલતો (૧) માન્ય (૨) ચાલુ (૩) કેસોનો નિકાલ	૧૬૬ ૧૬૫ ૨૬૧૦૨	૮૩ ૮૩ ૨૧૮૮૬

૮ ન્યાયમૂર્તિઓની જગ્યાઓ ખાલી છે અને તે દેશની કુલ ખાલી જગ્યાઓના ૫.૭૧ ટકા જગ્યાઓ થાય છે. જો કે, ગુજરાત ફાસ્ટ ટ્રેક અદાલતો સ્થાપવાની બાબતમાં દેશનાં ઘણાં રાજ્યો કરતાં આગળ છે. તેમાં ૨૬,૧૦૨ કેસોનો નિકાલ થયો છે. જો કે, નીચલી અદાલતોના બાકી કેસોની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો તેમાં અડધા ટકા કરતાં સહેજ જ વધારે કેસોનો નિકાલ ફાસ્ટ ટ્રેક અદાલતો દ્વારા થયો છે.

સરદાર સરોવર બંધના અસરગ્રસ્તો

જાહેર હિતની એક અરજીમાં બે ગામોના નિવાસીઓએ સર્વોચ્ચ અદાલત પાસે એવા આદેશની માગણી કરી હતી કે સરદાર સરોવર બંધની ૧૧૦ મિટરની ઊંચાઈએ અસર પામનારાં તમામ પરિવારોનું તમામ બાબતોના સંદર્ભમાં પુનર્વસન ન થાય ત્યાં સુધી વધુ બાંધકામ અને બંધની ઊંચાઈ વધતી અટકાવે. બંધની ઊંચાઈ ૮૫ મિટરથી ૧૦૦ મિટરની થઈ તે દરમિયાન જેમને અસર થઈ હતી તેવાં પરિવારોએ આ અરજી કરી હતી. તેમણે એવો દાવો કર્યો હતો કે કાયમી અને હંગામી અસરગ્રસ્તો લોકો વચ્ચે કોઈ તફાવત કરી શકાય નહિ અને પરિયોજનાથી અસરગ્રસ્ત પરિવારોના મોટા દીકરાઓનો સમાવેશ કુટુંબની વ્યાખ્યામાં કરવો જોઈએ અને તેમને અલગ કુટુંબ

ગણવું જોઈએ અને તેથી તેમને નર્મદા જળ વિવાદ ટ્રિબ્યુનલ એવોર્ડની શરતો હેઠળ અલગ એકમની ફાળવણીનો અધિકાર છે. અદાલતે એમ જણાવ્યું કે જે પુખ્ત વયના દીકરાઓ તેમના પિતાના મૃત્યુને લીધે જમીનધારકો બન્યા છે તેમને તેમના મૃત પિતાના નામે હોય તેવી જમીન સંપ્રાપ્ત થઈ હોવાના સ્થાને વૈકલ્પિક જમીનનો લાભ મળે તે માટે હકદાર છે.

નદી જોડ કેસ

સર્વોચ્ચ અદાલતમાં દેશની નદીઓને જોડવા માટેની પરિયોજના અંગે જે કેસ ચાલે છે તેના સંદર્ભમાં કેન્દ્રના જળ સંસાધન મંત્રાલયે રજૂ કરેલા શપથનામામાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે ગુજરાત સરકાર તેની વેબસાઈટ ઉપર યોગ્યતા અહેવાલ મૂકવા માટે સંમત થઈ નથી. તાપી-નર્મદા અને દમણગંગા-પિંજલ યોજનાઓના સંદર્ભમાં આ બાબત રજૂ કરવામાં આવી છે.

(આ) રાજસ્થાન

રાજસ્થાનમાં પણ ન્યાય વ્યવસ્થા દેશના અન્ય ભાગોથી વધારે ઝડપી ન્યાય આપનારી કેવી રીતે હોઈ શકે? રાજસ્થાનમાં ૧,૭૦,૭૦૫

**કોઠા નં-૭:
ગુજરાતમાં અને રાજસ્થાનમાં પંચાયતી રાજમાં
પ્રતિનિધિઓ**

	રાજસ્થાન	ગુજરાત
૧. ગ્રામ પંચાયતો	૮૧૮૮	૧૩૮૧૮
(૧) ચૂંટાયેલા કુલ પ્રતિનિધિઓ	૧૧૪૨૮૨	૮૩૨૧૩
(૨) સામાન્ય	૭૦૦૨૭	૫૬૦૨૮
(૩) અનુસૂચિત જાતિઓ	૨૪૧૨૮	૮૮૮૫
(૪) અનુસૂચિત જનજાતિઓ	૨૦૧૨૬	૧૭૨૮૦
(૫) મહિલાઓ	૩૮૪૫૦	૪૦૮૮૫
૨. તાલુકા પંચાયતો	૨૩૭	૨૨૫
(૧) ચૂંટાયેલા કુલ પ્રતિનિધિઓ	૫૨૫૭	૨૭૬૮
(૨) સામાન્ય	૩૪૩૪	૧૮૫૩
(૩) અનુસૂચિત જાતિઓ	૮૬૮	૨૬૫
(૪) અનુસૂચિત જનજાતિઓ	૮૫૫	૫૫૦
(૫) મહિલાઓ	૧૮૦૮	૧૩૮૩
૩. જિલ્લા પંચાયતો	૩૨	૨૫
(૧) ચૂંટાયેલા કુલ પ્રતિનિધિઓ	૧૦૦૮	૫૪૪
(૨) સામાન્ય	૬૫૩	૩૮૦
(૩) અનુસૂચિત જાતિઓ	૧૮૧	૩૮
(૪) અનુસૂચિત જનજાતિઓ	૧૬૪	૧૧૫
(૫) મહિલાઓ	૩૬૪	૨૭૫

કેસો ૩૧-૧૨-૨૦૦૪ના રોજ વડી અદાલતમાં બાકી હતા, અને તેમાંથી લગભગ ૮ ટકા કેસો પાંચ વર્ષથી વધુ સમયથી બાકી હતા. જિલ્લા અને નીચલી અદાલતોમાં ૧૦ લાખથી વધારે કેસો બાકી છે અને તેમાં ૬૭ ટકા કેસો ફોજદારી છે. ફાસ્ટ ટ્રેક અદાલતોએ માત્ર ૨૨,૦૦૦ કેસોનો જ નિકાલ કર્યો છે જે કુલ બાકી કેસોમાં માત્ર ૦.૦૨ ટકા જેટલા જ થાય છે. કેસો બાકી હોવાનું એક અગત્યનું કારણ ન્યાયમૂર્તિઓની ભરતીની બાબતમાં રાજ્ય સરકારની ઢીલી નીતિ છે. રાજસ્થાન સરકારે ૧૭૦ ન્યાયમૂર્તિઓની જિલ્લા અને નીચલી અદાલતોમાં અને ૧૨ ન્યાયમૂર્તિઓની વડી અદાલતમાં નિમણૂક કરવાની બાકી છે.

૪. સ્થાનિક સ્વશાસન

ગ્રામીણ સ્વશાસન

(અ) ગુજરાત

૭૩મા બંધારણ સુધારાએ પંચાયતોમાં તમામ સ્તરે મહિલાઓ માટે ૩૩ ટકા અનામતની જોગવાઈ કરી. તેને પરિણામે, ગુજરાત પંચાયત

ધારા-૧૯૮૩માં પણ ગ્રામ, તાલુકા અને જિલ્લા પંચાયત સ્તરે મહિલાઓ માટે ૩૩ ટકા અનામત બેઠકોની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. આ જોગવાઈ સભ્યપદ અને હોદ્દા બંને માટે છે. નોંધનીય બાબત એ છે કે ગુજરાતમાં મહિલાઓનું પ્રતિનિધિત્વ ત્રણેય સ્તરની પંચાયતોમાં નિર્ધારિત ૩૩ ટકા અનામત કરતાં ખાસ્સું વધારે છે. ગ્રામ પંચાયતોમાં તે ૪૮.૨૫ ટકા, તાલુકા પંચાયતોમાં તે ૫૦.૩૩ ટકા અને જિલ્લા પંચાયતોમાં ૫૦.૫૫ ટકા છે. આ અંગેની વિગતો આ સાથેના કોઠા નં-૭માં આપવામાં આવી છે. આમ, પંચાયતોમાં મહિલાઓ લગભગ ૫૦ ટકા જેટલું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે.

રાજ્ય નાણાં પંચની રચના દર પાંચ વર્ષે કરવાની જોગવાઈ ગુજરાત પંચાયત ધારા-૧૯૮૩માં કરવામાં આવી છે. ૭૩મા બંધારણ સુધારા અનુસાર આ જોગવાઈ કરાઈ છે. ગુજરાતમાં પ્રથમ નાણાં પંચ ૧૯૮૪માં નિમાયું અને તેણે બે ટુકડે અહેવાલ ૧૯૮૮માં આપ્યો. ૧૯૮૬-૮૭થી પાંચ વર્ષના ગાળા માટે આ અહેવાલ હતો તેથી અહેવાલ અમલ માટેનો સમયગાળો શરૂ થયાના બે વર્ષ બાદ આવ્યો એમ કહેવાય. બીજું નાણાં પંચ ખરેખર તો ૨૦૦૦-૦૧ પહેલાં નિમાયું જોઈએ અને તેના અમલનો સમયગાળો ૨૦૦૧-૦૨થી ૨૦૦૫-૦૬નો હોય. પરંતુ બીજું નાણાં પંચ ૨૦૦૩ના અંત ભાગમાં રચાયું છે અને તેના અમલ માટેનો ૨૦૦૫-૦૬થી ૨૦૦૮-૧૦ રખાયો છે. આ પંચનો અહેવાલ હજુ સુધી સુપરત થયો નથી. આમ, ૨૦૦૧-૦૨થી ૨૦૦૪-૦૫નો સમયગાળો નાણાં પંચની ભલામણોના અમલ સિવાયનો ગણાય.

જો કે, પ્રથમ નાણાં પંચની તમામ ભલામણોનો અમલ ગુજરાત સરકાર દ્વારા કરવામાં આવ્યો નથી. આ અહેવાલ અંગે વિધાનસભામાં પગલાં અહેવાલ પણ રજૂ કરવામાં આવ્યો નહોતો. આમ જુઓ તો, ૨૦૦૫-૦૬ અગાઉ ત્રીજા નાણાં પંચની રચના થવી જોઈતી હતી અને એનો અહેવાલ આવી જવો જોઈતો હતો.

પંચાયતી રાજના સંદર્ભમાં ગુજરાત વિશેની કેટલીક અગત્યની બાબતો નીચે મુજબ છે:

૧. કેન્દ્રના પંચાયતી રાજ મંત્રાલયે ૨૦૦૪-૦૫ દરમ્યાન દેશભરમાં સાત ગોળમેજી પરિષદો યોજી હતી. આ પરિષદોમાં કેટલાક ઠરાવો થયા હતા. આ ઠરાવોના ભાગરૂપે અન્ય કેટલાંક રાજ્યોની સાથે સાથે ગુજરાતમાં પણ પંચાયતોને ક્યાં ક્યાં કામો સોંપવામાં આવ્યાં છે તેની યાદી બનાવવાનું કામ ગુજરાત સરકાર અને બિન-સરકારી સંગઠનો સાથે મળીને કરી રહ્યાં છે.
૨. રાજ્ય સરકારે ઘણી વાર સમયસર પંચાયતોની ચૂંટણી યોજાય નહિ તેને માટે પ્રયાસો કર્યા છે. ગુજરાતમાં તાલુકા પંચાયતો

કોઠા નં-૮:
ગુજરાતમાં અને રાજસ્થાનમાં પંચાયતી રાજ

	ગુજરાત	રાજસ્થાન
૧. પંચાયતોને સોંપાયેલા વિષયો	૧૫	૧૫
૨. પ્રથમ નાણાં પંચ		
(૧) રચના	તા.૧૫.૮.૮૪	૨૩.૪.૮૪
(૨) અહેવાલ		૩૧.૧૨.૮૫
(અ) પંચાયતો	તા.૧૩.૭.૧૯૮૮	
(બ) પાલિકાઓ	ઓક્ટોબર-૧૯૮૮	
(૩) પગલાં અહેવાલ	સુપરત ના થયો	૧૬.૩.૮૬
(૪) સમયગાળો	૧૯૮૬-૮૭થી ૨૦૦૦-૦૧	૧૯૮૫-૮૬થી ૧૯૮૮-૨૦૦૦
૩. બીજું નાણાં પંચ		
(૧) રચના	૧૯.૧૧.૨૦૦૩	૭.૫.૧૯૮૮
(૨) અહેવાલ	સુપરત નથી થયો	૩.૮.૨૦૦૧
(૩) પગલાં અહેવાલ		૨૬.૩.૨૦૦૨
(૪) સમયગાળો	૨૦૦૫-૦૬થી ૨૦૦૮-૧૦	૨૦૦૦-૦૧થી ૨૦૦૪-૦૫

અને જિલ્લા પંચાયતોની ચૂંટણી મોકૂફ રાખવાનો નિર્ણય રાજ્ય સરકારે કર્યો હતો. તે પછી તેની સામે ગુજરાતની વડી અદાલતે ઓક્ટોબર-૨૦૦૫ સુધીમાં ચૂંટણી યોજવા માટે આદેશ આપ્યો હતો. એ મુજબ રાજ્ય ચૂંટણી પંચે એક જ માસના સમયગાળામાં ચૂંટણી યોજી હતી. આમ, રાજ્ય ચૂંટણી પંચ મુક્ત અને ન્યાયી ચૂંટણી સમયસર યોજાય તે માટેની સક્ષમતા ધરાવતું નથી.

૩. ગુજરાતમાં પંચાયતોની ચૂંટણીમાં બેથી વધુ સંતાનો ધરાવતી વ્યક્તિઓ ઉમેદવારો ન બની શકે તેવા પ્રકારની હિલચાલ ગુજરાત સરકારે આરંભી હતી. જો કે, પછીથી એ વિચાર માંડી વાળ્યો હતો.

૪. ગુજરાત સરકારે ગ્રામ પંચાયતોમાં ચૂંટણી ન યોજાય તે માટે અને ગ્રામ પંચાયત 'સમરસ' બને તે માટેની જે યોજના અગાઉથી ચાલતી હતી તેમાં પ્રોત્સાહન માટેનું ઈનામ વધારીને રૂ. ૬૦,૦૦૦ કરીને તેને લોકપ્રિય બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. અહીં એક બાબત અગત્યની છે કે સર્વસંમતિથી ગ્રામ પંચાયતના સભ્યો અને સરપંચ ચૂંટાય ત્યારે ઘણી વાર સમાજના છેવાડાના વર્ગોનો અવાજ દબાઈ જતો હોય છે અને તેને પરિણામે લોકશાહી સિદ્ધાંતોનું બલિદાન અપાય છે.

૫. પંચાયતો માટે સત્તાવાર અને ટેકનિકલ કેડર ઊભી કરવાથી વિકેન્દ્રિત કામગીરી માટે માત્ર આંશિક સ્વાયત્તતા પ્રાપ્ત થાય છે. જે અધિકારીઓ ડેપ્યુટેશન ઉપર આવે છે તેઓ તેમના મૂળ

ખાતા પ્રત્યે વધારે મમતા ધરાવે છે કારણ કે કેડર ઉપરનું નિયંત્રણ એ ખાતા પાસે જ રહે છે. ગુજરાત સરકારે પંચાયતી રાજ માટે અલગ કેડરની સ્થાપના કરી છે પરંતુ તેની પાસે કેડર ઉપરનું સ્વાયત્ત નિયંત્રણ નથી.

૬. ગુજરાતમાં તમામ ૨૫ જિલ્લા પંચાયતો અને તમામ ૨૨૫ તાલુકા પંચાયતોને ઈલેક્ટ્રોનિકલી સાંકળવા માટે 'ગુજરાત સ્ટેટ વાઈડ એરિયા નેટવર્ક' (જીસ્વાન) ની રચના થઈ છે. કેટલીક ગ્રામ પંચાયતો પણ આ રીતે સાંકળ ઊભી કરવા માટે પ્રયાસ કરી રહી છે.

(આ) રાજસ્થાન

રાજસ્થાનમાં પણ પંચાયતોમાં મહિલા પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા ૩૩ ટકાની કાનૂની જરૂરિયાત કરતાં વધારે છે. જો કે, એ પ્રમાણ થોડુંક જ વધારે છે. ગ્રામ પંચાયતોમાં ૩૪.૫૨ ટકા, તાલુકા પંચાયતોમાં ૩૬.૨૮ ટકા અને જિલ્લા પંચાયતોમાં ૩૬.૧૧ ટકા પ્રતિનિધિઓ મહિલાઓ છે. ગુજરાત કરતાં આ પ્રમાણ ખાસ્સું ઓછું છે. આનો સ્પષ્ટ અર્થ એ છે કે સામાન્ય બેઠકો ઉપર ખૂબ જ ઓછી મહિલાઓ ચૂંટાઈને આવે છે.

રાજ્ય નાણાં પંચની બાબતમાં રાજસ્થાનમાં થયેલી કાર્યવાહી ગુજરાત કરતાં ઝડપી છે. જો કે, અમલનો સમયગાળો શરૂ થાય તે પછી જ

કોઠા નં-૯:
શહેરી સુધારા પ્રોત્સાહક ભંડોળની ૩૧.૩.૨૦૦૪ના રોજની સ્થિતિ

	ગુજરાત	રાજસ્થાન
૧. કરાર પર સહી કર્યા તારીખ	૨૭.૨.૨૦૦૪	૨૯.૩.૨૦૦૪
૨. વસ્તી દીઠ કુલ વાર્ષિક ફાળવણી (રૂ. કરોડ)	૩૩.૧	૨૩.૧૫
૩. સુધારા અંગે સંમતિ	તમામ	કુલ ૪
૪. સંમત સુધારા અનુસાર માન્ય ફાળવણી (રૂ. કરોડ)	૩૩.૧	૧૧.૫૭૫
૫. પ્રથમ હપતા રૂપે કરવાની રકમ (રૂ. કરોડ)	૧૬.૫૫	૫.૭૮૭૫

નાણાં પંચના અહેવાલો આવ્યા છે.

રાજસ્થાનના સંદર્ભમાં પંચાયતી રાજ અંગેની કેટલીક નોંધનીય બાબતો નીચે મુજબ છે:

(૧) રાજસ્થાનમાં જયપુર જિલ્લાની ગોપાલપુર ગ્રામ પંચાયતમાં સરપંચના પદ માટે હરાજી થઈ હતી. તેમાં જ્ઞાતિવાદે અગત્યની ભૂમિકા ભજવી હતી. આ ગ્રામ પંચાયતમાં ગુર્જરોની વસ્તી વધારે છે અને સરપંચની બેઠક અનુસૂચિત જાતિઓ માટે અનામત હતી. તેથી કેટલાક ગુર્જર નેતાઓએ સરપંચના હોદ્દાની કિંમત નક્કી કરી. ગામના ચોપાલમાં જ તેની જાહેરાત કરી અને જે સૌથી વધારે ભાવ બોલે તેની સર્વાનુમતે ચૂંટણી થાય તેની ખાતરી આપી. ૧૪મી જાન્યુઆરી-૨૦૦૫ના રોજ આ હરાજી થઈ. મતદાનને હજુ બે સપ્તાહની વાર હતી. તેને માટે લઘુત્તમ કિંમત રૂ. ૫૦,૦૦૦ નક્કી કરાઈ. મદન કંજર નામની વ્યક્તિએ સૌથી વધુ રૂ. ૨.૭ લાખની બોલી બોલી અને તેમાંથી રૂ. ૭૦,૦૦૦ની આગોતરી ચુકવણી પણ પ્રાપ્ત કરી. આથી સરપંચનો હોદ્દો તેમને અપાયો. પણ કલેક્ટરને જાણ થઈ અને તેમણે તપાસ કરી. તપાસ પછી મદન કંજર ઉપરાંત બોલીમાં ભાગ લેનારા બીજા ત્રણ જણા, ભૂતપૂર્વ નાયબ સરપંચ માતાદિન ગુર્જર અને સ્થાનિક શિક્ષક હંસરામ ગુર્જરની ધરપકડ કરવામાં આવી!

(૨) રાજસ્થાનમાં પણ પંચાયતોને ૭૩મા બંધારણ સુધારા પછી ક્યાં ક્યાં કામો સોંપવામાં આવ્યાં છે તેની યાદી બનાવવાનું કામ રાજસ્થાન સરકાર અને બિન-સરકારી સંગઠનો સાથે મળીને કરી રહ્યાં છે.

(૩) ચૂંટાયેલા મહિલા પ્રતિનિધિઓની સામાજિક અસ્વીકૃતિ એક અત્યંત ચિંતાજનક વિષય રહ્યો છે. રાજસ્થાનમાં તો ટોંક જિલ્લાના દેવલી ગ્રામ પંચાયતના દલિત મહિલા સભ્ય સુશ્રી

સોસોર દેવીને તાલુકા પંચાયતની ચૂંટણી દરમ્યાન જાહેરમાં નગ્ન કરીને ફેરવવામાં આવ્યાં હતાં. સવાઈ માધોપુર જિલ્લામાં લગભગ તમામ મહિલા સરપંચો સામે અવિશ્વાસની દરખાસ્ત રજૂ કરવામાં આવી હતી. પછી રાજસ્થાન સરકારે ચૂંટણી પછીનો પ્રથમ બે વર્ષના ગાળા દરમ્યાન અવિશ્વાસનો પ્રસ્તાવ ના આવી શકે એવી કાનૂની જોગવાઈઓ કરી.

શહેરી સ્વશાસન

૭૪મા બંધારણ સુધારાએ પાલિકાઓને સ્વશાસન માટેની શહેરી સંસ્થાઓ તરીકે બંધારણને માન્યતા આપી છે. ગુજરાત સૌથી વધુ શહેરી વસ્તી ધરાવનારાં રાજ્યોમાં અગ્રણી સ્થાન ધરાવે છે. અમદાવાદ ૪૫.૨૫ લાખની વસ્તી સાથે મેગાસિટીનો દરજ્જો ધરાવે છે અને ૧૦ લાખથી વધુ વસ્તી ધરાવતાં શહેરોમાં ગુજરાતનાં વડોદરા, સુરત અને રાજકોટનો સમાવેશ થાય છે. રાજસ્થાનમાં ૧૦ લાખથી વધુ વસ્તીવાળું એકમાત્ર શહેર તેનું પાટનગર જયપુર છે. ૧૦ લાખથી ઓછી વસ્તી ધરાવતાં શહેરોમાં અજમેરનો સમાવેશ થાય છે. ગુજરાતમાં પાલિકાઓ અને મહાનગરપાલિકાઓ સહિત ૧૪૭ નગરો છે. ગુજરાત સરકારે પાલિકાઓ દ્વારા પૂરી પાડવામાં આવતી શહેરી નાગરિક સુવિધાઓ માટે ખાનગી ભાગીદારી ઊભી કરવા માટેનો પ્રયાસ કર્યો છે અને સાથે સાથે પાલિકાઓની શાસન વ્યવસ્થામાં સુધારા કરવા માટેનો પ્રયાસ પણ કર્યો છે. કેન્દ્ર સરકારે શહેરી સુધારા પ્રોત્સાહક ભંડોળની જે યોજના ઘડી છે તેમાં ગુજરાત અને રાજસ્થાન સરકારે ૨૦૦૪ પછી અમલની શરૂઆત કરી છે. આ યોજના વિશેની વિગતો કોઠા નં-૯માં આપવામાં આવી છે.

લેખકો: સર્વશ્રી અજય કે. મેહરા, વિદેહ ઉપાધ્યાય, અમિત પ્રકાશ, બિનોય આચાર્ય, લીસા જહોન. સંપાદકો: અમિતાતી બેહર, જહોન સેમ્યુઅલ, જગદાનંદ, યોગેશ કુમાર. પ્રાપ્તિસ્થાન: પિયર્સન એજ્યુકેશન ઈન સાઉથ એશિયા, ૪૮૨, એફ.આઈ.ઈ, પતપારગંજ, દિલ્લી-૧૧૦૦૯૨. કિંમત: રૂ.૪૦૦.

કોમી હિંસા નિવારણ ધારો

કેન્દ્ર સરકારે કોમી હિંસાને નાથવા માટે એક કાયદો કરવાનું વિચાર્યું છે. આ કાયદાનો ખરડો તૈયાર થઈ ગયો છે અને તે ખરડો સંસદ દ્વારા આગામી કેટલાક સમયમાં પસાર થાય તેવી શક્યતાઓ છે. આ કાયદાની વિવિધ જોગવાઈઓ કોમી રમખાણોને ડામવા માટે કેટલી ઉપકારક છે અને તેમાં શી શી જોગવાઈઓમાં ફેરફારો જરૂરી છે કે જેથી કાયદો વધારે અસરકારક બની શકે તે વિશે વિવિધ નિષ્ણાતોએ જે મંતવ્યો વ્યક્ત કર્યા છે તે અહીં આપવામાં આવ્યાં છે.

શ્રી ગિરીશ પટેલ

આ કાયદાનું આમુખ તેના હેતુઓ અને ઉદ્દેશોને સ્પષ્ટપણે જાહેર કરે છે. તેમાં બંધારણનું મૂળભૂત માળખું ધર્મનિરપેક્ષતા છે, બંધારણની કલમ-૩૫૫ હેઠળ રાજ્યનું રક્ષણ કરવાની જવાબદારી કેન્દ્રની છે તે બાબત સ્વીકારવામાં આવી છે. આથી આ ધારો લોકશાહી મૂલ્યો, માનવ અધિકારો અને સમવાય તંત્રને રક્ષણ પૂરું પાડે છે કે કેમ તે જોવાની જરૂર છે. અત્યારે કોમી હિંસા ડામવા માટે વિવિધ કાયદાઓ છે. જેમ કે, ભારતીય દંડ સંહિતા, ફોજદારી કાર્યવિધિ અધિનિયમ, પોલિસ ધારો, શસ્ત્ર ધારો, અત્યાચાર વિરોધી ધારો વગેરે. શા માટે આ કાયદાઓ અસરકારક બન્યા નથી તે જોવાનું વધારે મહત્ત્વનું છે. શું તેમનામાં કોઈ ખામી છે કે પછી રાજકીય ઈચ્છાશક્તિના અભાવે તેમનો બરાબર અમલ નથી થતો?

આ ધારામાં ધાર્મિક, વંશીય, ભાષાકીય, પ્રાદેશિક અને જ્ઞાતિગત હિંસા કે સંઘર્ષોને એકસાથે સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. વાસ્તવમાં, આ સંઘર્ષો કે હિંસા અલગ અલગ છે અને તેમને માટે જુદા જુદા અભિગમોની જરૂર છે. એક જ કાયદો બધાને માટે કારગત ન નીવડે જેમ કે, અત્યાચાર વિરોધી ધારો અનુસૂચિત જાતિઓ અને અનુસૂચિત જનજાતિઓ સામેની હિંસાને રોકવા માટે છે જ તો પછી શા માટે આ નવા કાનૂનમાં એ હિંસાને પણ આવરી લેવામાં આવે છે? દેશ માટે વધારે ખતરનાક સમસ્યા કોમી હિંસા છે અને તેનો સામનો અલગ રીતે કરવો જોઈએ.

કોમી હિંસાને અત્યારે બે ભાગમાં વહેંચી શકાય: (૧) કોમી રમખાણો અંગેના સામાન્ય કિસ્સા કે જેમાં સ્વરૂપ સ્થાનિક હોય અને અમુક જૂથો પૂરતું મર્યાદિત હોય તથા તેને વધારે રાજકીય સ્વરૂપ મળ્યું ન

હોય. (૨) રાજ્ય પ્રેરિત કોમી હિંસા હોય કે રાજ્યની સહાય અને ટેકાથી થયેલી હિંસા હોય કે જેને રાજકીય કે શક્તિશાળી સામાજિક જૂથોએ ટેકો આપેલો હોય. કોઈ એક જ કાયદો આ બંને પ્રકારની કોમી હિંસાને ડામવા માટે સમર્થ બનશે નહીં.

આ સૂચિત ધારો લઘુમતીઓના રક્ષણ માટે અને તેમનામાં વિશ્વાસ અને શ્રદ્ધા જન્માવવા માટેનો ઉદ્દેશ ધરાવે છે. પરંતુ કલમ-૩ અને કલમ-૪ની જોગવાઈઓ કોઈ પણ ધાર્મિક જૂથ સામેની હિંસાના તમામ કેસોને આવરી લેતી નથી. તે લઘુમતી જૂથોની હિંસાને પણ આવરી લે છે. તેથી ટાડા અને પોટા જેવા કાયદાઓની જેમ આ કાયદાનો ઉપયોગ પણ લઘુમતીઓ સામે કરાય એવી શક્યતાઓ રહે છે.

સૂચિત ધારામાં રાજ્ય સરકાર અને કેન્દ્ર સરકારને કોમી હિંસાને ડામવા માટે કોમી રીતે અશાંત વિસ્તાર જાહેર કરવાની સત્તા આપે છે. શું રાજ્ય સરકાર અને કેન્દ્ર સરકાર બંને સાથે મળીને આવી ઘોષણા કરશે ખરા? ખાસ કરીને જ્યારે બંને સરકારો એક જ પક્ષની કે એક જ જોડાણની હશે ત્યારે એ શક્ય બનશે નહીં. વાસ્તવમાં તે સમયે બંને સરકારો કાયદાનો દુરુપયોગ કરશે. કેન્દ્ર સરકાર અને રાજ્ય સરકારને આ કાયદામાં પોલિસ દળનો ઉપયોગ, ધરપકડ, અટકાયત, દેખો ત્યાં ઠારના હુકમ કરવાની સત્તા, ધાર્મિક સ્થળો અને વિસ્તારોની છાનબીન કરવાની સત્તા, શસ્ત્રો કે તમામ વસ્તુઓ જપ્ત કરવાની સત્તા આપવામાં આવી છે. આ બધી જોગવાઈઓ અનેક કાયદાઓમાં છે જ અને તેમ છતાં કોમી રમખાણો થયાં જ છે.

જામીન આપવા માટેની જોગવાઈઓ આ કાયદામાં કડક બનાવવામાં આવી છે તે ટાડા અને પોટાની જોગવાઈઓ જેવી જ છે. એમ લાગે છે કે લઘુમતી સમુદાયના લોકોની અનિશ્ચિત સમયની અટકાયત માટે આ જોગવાઈઓનો ઉપયોગ થવાની શક્યતા રહે છે. મોટા ભાગની જોગવાઈઓ આસામમાં સશસ્ત્ર દળ ધારાની જે જોગવાઈઓ છે તેવી જ છે.

ખાસ અદાલતોની રચનાની બાબતમાં બહુ કંઈ વાધાજનક નથી પરંતુ ફોજદારી ન્યાયની વ્યવસ્થામાં પોલિસ તપાસ કરનાર હોય છે. તેવે સમયે તે તટસ્થ અને નિષ્પક્ષ તથા વસ્તુલક્ષી રહેશે એવું કેવી

રીતે ખાતરીપૂર્વક કહી શકાય. અસરગ્રસ્તોને અદાલત દ્વારા વળતર અપાય તેવી જોગવાઈ આ કાયદામાં કરવામાં આવી છે. તે આવકારદાયક છે. પ્રકરણ-૫માં રાહત અને પુનર્વસન માટેની જોગવાઈઓ છે. તે ખૂબ જ સારી છે અને આવકારદાયક છે. પરંતુ રાહત અને પુનર્વસન પરિષદ વધારે અસરકારક રીતે, સમયસર અને અર્થપૂર્ણ રીતે કામ કરે તે જરૂરી છે. રાજ્ય સરકાર દ્વારા આવી પરિષદની રચના થશે અને એ જ રીતે કેન્દ્ર સ્તરે પણ રચના થશે ત્યારે તેમાં પક્ષીય ધોરણોથી ઉપર જવાય એ જરૂરી છે. સ્વતંત્ર અને નિષ્પક્ષ વ્યક્તિઓને તેમાં સામેલ કરાય તે પણ આવશ્યક છે.

કોમી હિંસા ડામવા માટે આગોતરાં પગલાં લેવાય એ વધારે મહત્વનું છે. પણ તેમને વિશે આ કાયદામાં કોઈ જોગવાઈઓ કરવામાં આવી નથી. અત્યાચાર વિરોધી ધારામાં આ અંગેની ઘણી જોગવાઈઓ સારી છે. ઉશ્કેરણીજનક પ્રવચનો અને ગુનાઓ સામે ફરિયાદ થાય તે માટે વિશેષ અને અલગ અદાલતોની સ્થાપના થવી જોઈએ. કોઈ પણ ભેદભાવ વિના આવી વ્યક્તિઓ સામે ફરિયાદ થવી જોઈએ. અને તેમના કિસ્સામાં કાર્યવાહી ઝડપથી થાય તથા સ્પષ્ટ સજાઓ અપાય તે જરૂરી છે. આમ થશે તો જ કોમી હિંસાના બીજનો જ નાશ કરી શકાશે.

શ્રી કોલિન ગોન્સાલ્વિસ

આ ખરડાની એક ખતરનાક જોગવાઈ એ છે કે કેન્દ્ર સરકાર કે રાજ્ય સરકાર કોઈ વિસ્તારને કોમી રીતે અશાંત વિસ્તાર જાહેર ન કરે ત્યાં સુધી આ કાયદાનો અમલ ત્યાં કરી શકાશે નહીં. જો કોઈ રાજ્ય સરકારને કેન્દ્રનો ટેકો હશે તો તે કોમી હિંસાના ગુનાઓ થવા દેશે અને છટકી પણ જશે. આનો અર્થ એ થાય કે અત્યંત આત્યંતિક કિસ્સાઓમાં જ આ કાયદાનો ઉપયોગ કરી શકાશે. ખાસ કરીને જ્યાં જાનમાલની હાનિ થતી હોય અને દેશની એકતા સામે ખતરો ઊભો થતો હોય તેવા સંજોગોમાં જ આ ધારાની જોગવાઈઓ ઊપયોગી બનશે.

પ્રકરણ-૩માં સશસ્ત્ર દળ વિશેષ સુરક્ષા ધારાની જોગવાઈઓ જેવી જ જોગવાઈઓ આ ધારામાં કરવામાં આવી છે. તેમાં લશ્કરને તેની ઈચ્છા મુજબ દરમ્યાનગીરી કરવાની તથા કોઈને પણ મારી નાંખવાની પરવાનગી અપાઈ છે. કલમ-૧૦માં પોલિસ અને લશ્કર જો અસંવેદનશીલ બને તો પણ તેમની સામે કોઈ જ કાર્યવાહી ન કરાય તેવી જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. કલમ-૨૨માં જામીન અને રિમાન્ડ વિશે પોટા જેવી જ જોગવાઈઓ કરવામાં આવી છે. પોટા કાયદો પાછો ખેંચાયો તેનો કશો અર્થ આથી રહેતો નથી. આ કાયદામાં ક્યાંય પણ કોમી ગુનાઓની વ્યાખ્યા આપવામાં આવી નથી. ગુનાઓના

જાણીતા પ્રકારો ઉપરાંત તેમાં અન્ય પ્રકારના ગુનાઓનો સમાવેશ કોમી ગુના તરીકે કરવાની જરૂરિયાત છે. જેમ કે મહિલાઓ સામેના ગુના, સામાજિક અને આર્થિક બહિષ્કાર, ફરજિયાતપણે સ્થળાંતર, જાહેર સ્થાનોએ જવા પર નિયંત્રણ, નિવાસોનું વિભાજન, અન્ન અને દવાઓની પ્રાપ્તિથી વંચિતતા, ફરજિયાતપણે અદૃશ્ય થઈ જવું, શિક્ષણના અધિકારમાં દબલગીરી, ધમકીઓ આપવા માટે ધાર્મિક પ્રસંગો અને શસ્ત્રોનો ઉપયોગ કરવો, પોલિસની કામગીરીમાં દબલગીરી કરવી, કોઈ ધાર્મિક સ્થળના નાશ માટે હિંમાયત કરવી વગેરે જેવા ગુનાઓને કોમી ગુનાઓ ગણવા જોઈએ.

જો પોલિસ અને સલામતી દળોના સભ્યો કોમી ગુનાઓ આચરે તો અને તેમની સામે એફ.આઈ.આર. ન નોંધાય અથવા યોગ્ય રીતે ન નોંધાય, કોઈ મિલકતનો નાશ થતો તેઓ ન અટકાવે, યોગ્ય પ્રમાણમાં દળો તૈનાત કરવામાં ન આવે તો તેમને સજા કરવા માટે પણ એક અલગ પ્રકરણની જરૂર આ કાયદામાં છે. આમ, સલામતી દળો જો તેમની ફરજ ન બજાવે તો તેમને સજા કરવાની જોગવાઈ હોવી જોઈએ.

ફોજદારી કાર્યવિધિ અધિનિયમની કલમ-૧૮૫, ૧૮૬ અને ૧૮૭માં સલામતી દળોને જે સુરક્ષા અપાઈ છે તે આ કાયદાના સંદર્ભમાં રદ કરવી જોઈએ. કોઈ પણ જુનિયર પોલિસ અધિકારી એવો બચાવ ન કરી શકે કે તેના ઉપરી અધિકારીએ તેને એ ગુનો કરવા માટેનો હુકમ કર્યો હતો એ માટે પણ આ કાયદામાં જોગવાઈ થવી જરૂરી છે. એ જ રીતે કોઈ પણ અધિકારી એવો પણ બચાવ ન કરી શકતો હોવો જોઈએ કે પોતાની પીઠ પાછળ જે ગુનાઓ થયા છે તેની તેને કશી ખબર નથી. વધુમાં, જે સરકારી વકીલો આરોપીઓનો પક્ષ લે અને તેમને જામીન અપાવે અથવા તેઓ નિર્દોષ છૂટી જાય તે માટે તેમને મદદ કરે તેવા વકીલો સામે પણ તપાસ થાય તેવી જોગવાઈની જરૂર છે. જો કોઈ પ્રધાન આરોપીને રક્ષણ આપે અને પોલિસના કામમાં દબલગીરી કરે અથવા પોલિસની તપાસને ગેરમાર્ગે દોરે અથવા અસરગ્રસ્તોને રાહત મળતી અટકાવે તો તેમને પણ કોમી ગુનાઓ ગણવા જોઈએ.

આ ખરડામાં જ્યાં કોમી રમખાણો થાય છે ત્યાં વર્તમાન સત્તાવાળાઓની ફરજો વિશે કોઈ જોગવાઈ કરવામાં આવી નથી. સત્તાવાળાઓ તરત જ રાહત પૂરી પાડે, વધુ હિંસક કૃત્યો થતાં અટકાવે, હિંસાના અસરગ્રસ્તો અને તેમને થયેલાં નુકસાનની યાદી બનાવે, તેમને કાનૂની સહાય પૂરી પાડે અને કાનૂની કાર્યવાહી સમયે સવલતો અને ભથ્થાં પૂરાં પાડે તે માટે એક અલગ કલમની જરૂર આ કાયદામાં જણાય છે.

સુશ્રી તીસ્તા સેતલવાડ

સૂચિત કાયદો કોમી હિંસાથી ગ્રસ્ત એવા વિસ્તારને કોમી રીતે અશાંત વિસ્તાર તરીકે જાહેર કરવાની અને ત્યાં સ્થાનિક પોલિસને સહાય કરવા માટે કેન્દ્રીય દળો મોકલવાની સત્તા કેન્દ્ર સરકારની અને રાજ્ય સરકારને આપે છે. આમ, કોમી અશાંતિ ખાળવા માટેની અને કાયદાનું શાસન જાળવવાની જવાબદારી રાજ્યો અને કેન્દ્ર બંનેની છે એમ આ કાયદો જણાવે છે.

જો સરકારી વકીલ સાક્ષીઓની સુરક્ષાનાં કારણોસર વિશેષ અદાલતનું સ્થાન બદલવા માટે અરજ કરે તો અદાલતને તે માટેની સત્તા આ કાયદા હેઠળ મળે છે. એ જ રીતે, સર્વોચ્ચ અદાલતને પણ કોઈ કેસ એક વિશેષ અદાલતમાંથી બીજી વિશેષ અદાલતમાં તબદીલ કરવા માટેની સત્તા પણ આપવામાં આવી છે. વિશેષ અદાલતો રાજ્યના કાર્યક્ષેત્રની બહાર સ્થાપી શકે એવી જોગવાઈ કરે છે. આ કાનૂની જોગવાઈ આવકારદાયક છે. આ કાયદાની કલમ-૩૦માં એવી જોગવાઈ કરવામાં આવી છે કે કોઈ હકીકતોને આધારે ફરિયાદ મળે અથવા પોલિસ એવી હકીકતો વિશે વિગતો આપે તો વિશેષ અદાલત તે જાણકારીને ધ્યાનમાં લઈને એ ગુના સબબ કાર્યવાહી ચલાવી શકે છે. ફોજદારી ગુનાના સંદર્ભમાં આ એક ખૂબ જ નોંધપાત્ર ફેરફાર છે અને માનવ અધિકાર જૂથો, લઘુમતી જૂથો અને માધ્યમોની વ્યક્તિઓની સહિતની કોઈ પણ વ્યક્તિ આવી અદાલતોને પોતાની ફરિયાદો મોકલી શકે છે.

કલમ-૩૨(૧)માં સાક્ષીઓ અને અસરગ્રસ્તોના રક્ષણ માટે વિશેષ જોગવાઈઓ કરવામાં આવી છે. વિશેષ અદાલત પોતાની સમક્ષ કોઈ પણ સાક્ષી જો અરજી કરે તો અથવા સરકારી વકીલ અરજી કરે તો સાક્ષીનું સરનામું અને ઓળખ ખાનગી રહે તેવી પણ વ્યવસ્થા કરી શકે છે. ઉપરાંત, રક્ષિત સ્થળે અદાલતની કાર્યવાહી ચાલે, સાક્ષીઓના નામ અને સરનામાનો ઉલ્લેખ કરવાનો ટાળી શકાય વગેરે માટેની જોગવાઈઓ આ કલમમાં કરવામાં આવી છે.

જિલ્લા કે શહેરની વહીવટી તંત્રની જવાબદારી છેક ઉપરથી નીચલા સ્તર સુધી નક્કી કરવા માટેની વ્યવસ્થા આ કાયદામાં કરવામાં આવી નથી એ આ કાયદાની મોટામાં મોટી ખામી છે. કમિશનરની કચેરી, કલેક્ટરની કચેરી, મુખ્ય સચિવ, ગૃહ સચિવ, કેબિનેટ પ્રધાનો અને છેવટે મુખ્ય પ્રધાન સહિતની જવાબદારી નક્કી થાય એ જ રૂરી છે. આઈ.એ.એસ. અને આઈ.પી.એસ. અધિકારીઓની ફોજદારી જવાબદારી તથા ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ અને પ્રધાનોની જવાબદારી નક્કી કરનારી કોઈ સ્પષ્ટ જોગવાઈઓ આ કાયદામાં નથી. એક અગત્યનો મુદ્દો એ પણ છે કે રાષ્ટ્રીય માનવ અધિકાર પંચને વિશેષ

અદાલતોની કામગીરી ઉપર દેખરેખ રાખવાની કાનૂની સત્તાઓ અપાવી જોઈએ. આ અંગેની જોગવાઈ આ કાનૂનમાં થાય તે પણ આવશ્યક છે.

આ કાયદામાં એમ સૂચવવામાં આવ્યું છે કે એક વાર કોઈ વિસ્તારને કેન્દ્ર સરકાર કે રાજ્ય સરકાર કોમી રીતે અશાંત એવો વિસ્તાર જાહેર કરે પછી કલમ-૮(૧), (૨), (૩), (૪), (૫) અને કલમ-૧૦ હેઠળ સક્ષમ સત્તાવાળાને હિંસા ફેલાતી અટકાવવા માટે કડક પગલાં ભરવાની સત્તા છે. આ સક્ષમ સત્તાવાળા કાયમી નથી અને આ કાયદા હેઠળ તેની જે રચના છે તે અપૂરતી છે. કેન્દ્ર સરકાર કે રાજ્ય સરકાર કલમ-૩(૪) અન્વયે જે સક્ષમ સત્તાવાળાની નિયુક્તી કરે છે તેમાં માત્ર રાજ્ય સરકારના એક કે તેથી વધુ અધિકારીઓનો સમાવેશ થાય છે. આ બાબત પણ યોગ્ય નથી. વાસ્તવમાં આ અંગે એક કાયમી સંસ્થા હોવી જોઈએ અને તેની રચનામાં અમલદારો ઓછા હોવા જોઈએ.

આ કાયદામાં કોમી હિંસા થતી રોકવા માટે કેટલીક મહત્વની જોગવાઈઓ પ્રકરણ-૩ની કલમ-૫થી કલમ-૧૮માં કરવામાં આવી છે. તેમાં જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ તથા સક્ષમ સત્તાવાળાને શાંતિભંગ થતો રોકવા માટેની સત્તાઓ આપવામાં આવી છે. આનો અર્થ એ થાય કે જો જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ તેને અપાયેલી સત્તાનો ઉપયોગ કરીને તેમની ફરજ બજાવવામાં નિષ્ફળ જાય તો તેઓ જવાબદાર બને છે. આ કાયદા હેઠળ કોમી ગુનાઓ માટેની સજાની જોગવાઈ કલમ-૧૮માં કરવામાં આવી છે. વર્તમાન કાયદાઓ હેઠળ જે જોગવાઈઓ છે તેના કરતાં વધારે સજાની અને દંડની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે.

કલમ-૨૨માં એક વાર કોઈ વિસ્તારને કોમી રીતે અશાંત વિસ્તાર જાહેર કરવામાં આવે પછી તપાસ કેવી રીતે કરવી તે અંગેની જોગવાઈ કરાઈ છે. એક વાર એફ.આઈ.આર. નોંધાવવામાં આવે પછી ત્રણ મહિનામાં આરોપનામું ઘડાય એ તપાસ અધિકારી માટે ફરજિયાત બનાવવામાં આવ્યું છે. આ એક આવકારદાયક જોગવાઈ છે. જો ત્રણ મહિનામાં આરોપનામું ન ઘડાય તો આઈ.જી.પી. કક્ષાના કોઈ અધિકારીના વડપણ હેઠળની સમીક્ષા સમિતિ દ્વારા સમીક્ષા હાથ ધરાય તે જ રૂરી છે. આ સમિતિને ડી.એસ.પી.થી નીચેની કક્ષાના ન હોય તેવા અધિકારી દ્વારા ફરી તપાસ યોજવાનો હુકમ કરવાની સત્તા આપવામાં આવી છે. વિવિધ રમખાણો અંગે થયેલો અનુભવ એમ દર્શાવે છે કે સરકારી વકીલોની નિમણૂક અને તેમની લાયકાતના સંદર્ભમાં પારદર્શિતા અને ઉત્તરદાયિત્વ ઊભું થાય તે જ રૂરી છે. જો કે, આ કાયદામાં આને અંગે કોઈ જોગવાઈ કરવામાં આવી નથી એ આઘાતજનક બાબત છે.

શ્રી હર્ષ મંદર

મેજિસ્ટ્રેટ અને પોલિસની જે સત્તાઓ આ ખરડામાં નક્કી કરવામાં આવી છે તે બીજા અનેક કાયદાઓમાં છે તેથી આ ખરડાનો કોઈ વિશેષ અર્થ રહેતો નથી. એમ લાગે છે કે પોટા અને સશસ્ત્ર દળ ધારાની કેટલીક દમનકારી જોગવાઈઓ આમાં પણ છે અને તેમનો દુરુપયોગ લઘુમતીઓ સામે થઈ શકે છે.

કલમ-૧૭(૧)માં જે જાહેર અધિકારી પોતાની ફરજો બજાવવામાં નિષ્ફળ જાય તેમને સજાની જોગવાઈ કરે છે. તેમાં એક વર્ષ સુધીની કેદ અથવા દંડ અથવા બન્નેનો સમાવેશ થાય છે. જે અધિકારી બદઈરાદાપૂર્વક તેને અપાયેલી કાનૂની સત્તાનો દુરુપયોગ કરે કે જેનાથી કોઈ વ્યક્તિને ઈજા કે નુકસાન પહોંચે કે મિલકતને હાનિ પહોંચે તો તેને સજા થઈ શકે છે. ઉપરાંત, કોઈ કોમી હિંસા થતી અટકાવવામાં જાહેર અધિકારી નિષ્ફળ જાય તો અને આ કાયદા હેઠળ તેને અપાયેલી કાનૂની સત્તાનો ઉપયોગ કરવાનું ઈરાદાપૂર્વક ટાળે તો પણ તેને સજા થઈ શકે છે. પરંતુ આવી ખામીઓ માટે ગૃહ પ્રધાન કે મુખ્ય પ્રધાન જેવા ચૂંટાયેલા નેતાઓને જવાબદાર બનાવવાની આ ખરડામાં ટાળવામાં આવ્યું છે. આને પરિણામે એવું બની શકે કે કેટલાક જુનિયર પોલિસ અધિકારીઓને હળવી સજા જ થાય. રાજ્ય સરકારો જે રીતે કામ કરે છે તે જોતાં એમ પણ લાગે છે કે આ કલમ હેઠળ પોલિસ અધિકારીઓને સજા થાય એવી શક્યતાઓ નહિવત્ છે.

આ કાયદામાં કોમી હિંસાની વ્યાખ્યા આપવામાં આવી છે. તેમાં ભારતીય દંડ સંહિતા-૧૮૭૦, શસ્ત્ર ધારા-૧૯૫૯, વિસ્ફોટક ધારા-૧૯૮૪, જાહેર મિલકત નુકસાન પ્રતિરોધ ધારા-૧૯૮૪, પૂજાના સ્થાન ધારા-૧૯૯૧, ધાર્મિક સંસ્થા દુરુપયોગ પ્રતિરોધ ધારા-૧૯૮૮ જેવાં કાયદાઓમાં કોમી હિંસાની જે વ્યાખ્યા આપવામાં આવી છે તે જ આ કાયદામાં પણ સ્વીકારવામાં આવી છે. પરંતુ વધારે વ્યાપક વ્યાખ્યાની જરૂર છે. તેમાં માત્ર હિંસાનો નહીં પરંતુ કોમી ધોરણે થતા ભેદભાવ અને માનવ અધિકારોના ભંગનો સમાવેશ પણ થવો જોઈએ.

આ કાયદામાં કોમી ગુનાઓમાં ઉશ્કેરણીજનક પ્રવચનો અને ઘૃણાનો ફેલાવો, સમુદાયો વચ્ચે અવિશ્વાસનો પ્રસાર, કોમવાદી સાહિત્ય અને પાઠ્યપુસ્તકો, વર્ગખંડોમાં અધ્યાપન, ફરજિયાતપણે મિશ્ર વસાહતોમાંથી હકાલપટ્ટી કે બાદબાકી, રોજગારી અને મકાનના ભાડામાં ભેદભાવ, શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં કોમી ધોરણે પ્રવેશ, વકીલો અને ડોક્ટરો જેવા વ્યવસાયીઓ દ્વારા કોમી ધોરણે અનુસાર ભેદભાવ વગેરેનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. જો કે, વર્તમાન કાયદાઓમાં પણ આમાંની ઘણી

બધી બાબતોને કોમી હિંસા ગણવામાં આવે છે. પરંતુ રાજ્ય તેની સામે પગલાં ભરે જ તેવી તેની ફરજ છે એ વાત સ્વીકારાતી નથી. રાજ્ય સરકારો મોટેભાગે લેખકો અને વક્તાઓ સામે ફરિયાદ કરવાની પરવાનગી આપતી જ નથી. તેથી ખરેખર તો આવા કોમી ગુનાઓ થતા રોકવાની સરકારની ફરજ છે તે બાબત મહત્વની છે. આ ખરડામાં આને વિશે કશી જોગવાઈ નથી.

આ કાયદામાં એક મહત્વની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે અને તે છે કોમી હિંસામાંથી બચી જનારાઓના બચાવ, રાહત અને પુનર્વસનના અધિકારોની. તેમાં સમિતિઓની રચનાની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. પરંતુ આ સમિતિઓમાં મુખ્યત્વે રાજ્ય સરકારના અધિકારીઓ અને તેના દ્વારા નિમાયેલા બિન-સરકારી લોકોનો સમાવેશ થશે. તેથી આ સમિતિઓ વધારે અસરકારક બને તેવી જોગવાઈ કરવી જરૂરી છે. રાહત શિબિરો આંતરરાષ્ટ્રીય ધોરણે અનુસાર સ્થપાય, સરકાર નિર્વાહ માટે ટેકો પૂરો પાડે અને પુનર્વસનની વધારે સારી વ્યવસ્થાઓ પૂરી પડાય તેવી ફરજ રાજ્યો ઉપર લાદતી જોગવાઈઓ આ કાયદામાં કરવી જોઈએ.

સરકારી વકીલની નિમણૂક માટે માત્ર એક જ જોગવાઈ કરવામાં આવી છે અને તે છે સાત વર્ષની સેવાની જોગવાઈ. પરંતુ તેમની પસંદગીમાં નિષ્પક્ષતા ઊભી થાય તે માટે કોઈ જોગવાઈ કરવામાં આવી નથી. અસરગ્રસ્તોના અધિકારોના રક્ષણ માટે વધુ જોગવાઈઓ કરવામાં આવે એ જરૂરી છે. સરકારી વકીલ જો પક્ષપાતી હોય તો અસરગ્રસ્તોના વકીલો વધારે મહત્વની ભૂમિકા ભજવી શકે તેવી જોગવાઈઓ જરૂરી છે.

‘અળહદ’, ‘લુમન રાઈટ્સ લો નેટવર્ક’ અને ‘જનવિકાસ’

આ ખરડાની મુખ્ય સમસ્યા તેના હેતુઓના પાયા વિશે જ છે કે જેના ઉપર આ સમગ્ર ખરડાનું નિર્માણ થયું છે. ખરડાનો આ પાયો એટલો બધો ખામી ભર્યો છે કે થોડા ઘણા સુધારા-વધારાથી તેના સમગ્ર સ્થાપત્યને સુધારી શકાય તેમ નથી. આ ખરડાના આમુખમાં જ એમ કહેવાયું છે કે “રાષ્ટ્રના ધર્મનિરપેક્ષ તાણાવાણા, એકતા, અખંડતા અને આંતરિક સલામતી સામે ખતરો ઊભો કરતી કોમી હિંસાને અંકુશમાં લેવા અને અટકાવવા માટે જોગવાઈ કરતાં પગલાં ભરવા અને આવી હિંસાના અસરગ્રસ્તોના પુનર્વસન માટેનાં પગલાં ભરવા કેન્દ્ર સરકાર અને રાજ્ય સરકારોને સક્ષમ બનાવવા માટે” આ ખરડો તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે. વાસ્તવમાં રાજ્ય સરકારો અને કેન્દ્ર સરકારને સક્ષમ બનાવવાથી શું વળશે? કોમી હિંસાને અટકાવવા, કોમી હિંસાના ગુનાઓની તપાસ કરવા અને ખાસ અદાલતોની

સ્થાપના કરવા માટેની જોગવાઈઓ ખરડાના પ્રકરણ નં.૨થી ૬માં કરવામાં આવી છે. તે માટે રાજ્ય સરકારે જાહેરનામું બહાર પાડવાનું રહેશે. એનો અર્થ એ થયો કે રાજ્ય સરકારે જ જાહેરનામું બહાર પાડીને તેનો અમલ કરવાનો છે. અત્યારે વિપક્ષી સરકારો તેથી આ ખરડાને સદંતર અવગણે એવી પુરી શક્યતાઓ છે.

આ ઉપરાંત, એમ પણ બની શકે છે કે રાજ્ય સરકાર જાહેરનામું બહાર પાડે પણ કોમી હિંસાથી ગ્રસ્ત એવા વિસ્તારોને કોમી રીત અશાંત વિસ્તાર તરીકે જાહેર કરે જ નહિ તો આ ખરડાનો અમલ થઈ શકે નહીં. આ કાયદાનો અમલ તો જ થઈ શકે જો અત્યંત આતંત્રિક પરિસ્થિતિઓ ઊભી થઈ હોય અને દેશની એકતા કે આંતરિક સલામતી સામે કોઈ ખતરો ઊભો થયો હોય. ઘણા એવા કોમી ગુનાઓ છે કે જેનાથી મૃત્યુ ન નીપજે. જેમ કે, બળાત્કાર, સામાજિક-આર્થિક બહિષ્કાર, ભેદભાવ, ફરજિયાતપણે સમુદાયોને અલગ પાડવામાં આવે વગેરે. આમ જાન-માલની હાનિ થાય તો જ આ કાયદાનો અમલ થાય એવી જે જોગવાઈ કરવામાં આવી છે તે વિચિત્ર છે.

કાયદામાં એમ લખવામાં આવ્યું છે કે રાજ્ય સરકાર જાહેરનામું બહાર પાડી શકે છે. એનો અર્થ એ થયો કે જાહેરનામું બહાર પાડવાનું ફરજિયાત નથી. પ્રકરણ નં.૩માં કોમી હિંસા થતી રોકવા માટેની જોગવાઈઓ કરાઈ છે. તેમાં જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટને શાંતીનો ભંગ થતો રોકવા માટે સત્તા આપવામાં આવી છે. અહીં પોલિસની અને મેજિસ્ટ્રેટને જે સત્તાઓ આપવામાં આવી છે તે સત્તાઓ અત્યારે અનેક કાયદાઓ હેઠળ તેમને છે જ. જેમ કે, કોમી હિંસાને અંકુશમાં લેવા લશ્કરને બોલાવવું, સભા કે સરઘસ ઉપર અંકુશ ધરાવવો, લાઉડ સ્પીકર ઉપર પ્રતિબંધ મૂકવો, શસ્ત્રો જપ્ત કરવાં, દારૂગોળો, સ્ફોટક પદાર્થો વગેરે જેવી વસ્તુઓ જપ્ત કરવી, છાન-બીન હાથ ધરવી, કોમી લાગણીઓ ઉશ્કેરે તેવી સભાઓ ઉપર પ્રતિબંધ મૂકવો અને જેઓ કોમી શાંતિ ડહોળી શકે તેમ હોય તેમને તડીપાર કરવા વગેરે. નવા ખરડામાં આ સત્તાઓ ફરી એકવાર તેમને આપવામાં આવી છે તેથી કોઈ નોંધપાત્ર ફેરફાર થતો નથી. આ તો માત્ર ઉપરછલ્લી બાબત જણાય છે. કોમી હિંસાને ડામવા માટે તેથી કંઈ તેમને વધુ સત્તાઓ મળી જતી નથી.

આ ખરડામાં કલમ-૧૭(૧)માં જે જાહેર અધિકારીઓ તેમની ફરજ બજાવવામાં નિષ્ફળ જાય તેમને સજા કરવા માટેની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. તેમાં એક વર્ષ સુધીની કેદ અથવા દંડ અથવા બન્નેની સજાની જોગવાઈ કરાઈ છે. કોઈ પોલિસ અધિકારી ઈરાદાપૂર્વક કોઈક અસરગ્રસ્તને રક્ષણ આપવા માટેનો કે તેનું રક્ષણ કરવાનો

ઈન્કાર કરે તો તેને સજા થાય તેવી આ જોગવાઈ છે. આ ઉપરાંત જો તે કોમી હિંસા સંબંધી કોઈ માહિતી નોંધવાનો ઈન્કાર કરે અથવા તેમાં તપાસ કરવાનો ઈન્કાર કરે અથવા ગુનેગાર સામે ફરિયાદ કરવાનો ઈન્કાર કરે તો પણ આ સજા થઈ શકે છે. આ એક નોંધપાત્ર જોગવાઈ છે. પરંતુ રાજકીય નેતાઓને કોઈ સજા ન થવાની હોય તો પોલિસ અધિકારીઓને ઓછી સજા થાય અથવા સજા ન થાય એવી પુરી શક્યતાઓ રહે છે. વધારે ખતરનાક બાબત તો એ છે કે સરકારની આગોતરી મંજૂરી લીધા સિવાય અદાલતમાં આ અંગે કોઈ ફરિયાદ થઈ શકે નહિ તેવી જોગવાઈ આ ખરડામાં કરવામાં આવી છે. વાસ્તવમાં, સરકારી નોકરો સામે ફરિયાદ કરવા માટેની મંજૂરી આપવાનો રાજ્ય સરકારોએ ઈન્કાર કર્યો હોવાને લીધે દેશભરમાં હજારો કેસો એમ જ પડી રહ્યા છે. ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ-૨૧૭થી ૨૨૩ અનુસાર જો જાહેર નોકરો ગુનેગારોને છાવરે, ખોટા દસ્તાવેજો તૈયાર કરે, અદાલતમાં ખોટા અહેવાલો આપે, ખોટી ફરિયાદો કરે અને ગુનેગારોને ભાગી જવા દે તો તેમને સજા થાય તેવી જોગવાઈ કરવામાં આવેલી જ છે.

કોમી રમખાણોમાં પોલિસની ભૂમિકાને ધ્યાનમાં લઈ તો ફોજદારી કાર્યવાહી અધિનિયમ (સી.આર.પી.સી.)ની કલમ-૧૮૫, કલમ-૧૮૬ અને કલમ-૧૮૭ હેઠળ પોલિસને જે મુક્તિ આપવામાં આવેલી છે તે પાછી ખેંચાવી જોઈએ. પોતાના ઉપરી અધિકારીએ પોતાને હુકમ કર્યો હતો માટે પોતે તે ગુનો આચર્યો છે એવો બચાવ કોઈ નીચી કક્ષાના અધિકારી કરી શકે નહિ તેવી જોગવાઈ થવી જોઈએ. એ જ રીતે કોઈ ઉપરી અધિકારી એવો પણ બચાવ કરી શકતા ન હોવા જોઈએ કે જે ગુનો આચરાયો છે તેની તેમને ખબર જ નહોતી.

પ્રકરણ નં.૮માં પોલિસ અને લશ્કરને મુક્તિ આપવામાં આવી છે, એટલે કે તેઓ જો કોઈ ગુનો કરે તો તેમને સજા થઈ શકે નહિ. આ બાબત ખરેખર જ વિચિત્ર છે. કોમી રમખાણો અંગે તપાસ કરનારાં અનેક પંચોએ તેમના અહેવાલોમાં એમ જણાવ્યું છે કે પોલિસ અને નાગરિક સત્તાવાળાઓ કોમી તત્ત્વો સાથે ભળી જાય છે અથવા તેઓ તેમની સામે કશી કાર્યવાહી કરતાં નથી અથવા તેઓ પક્ષપાતી વલણ દાખવે છે. આ સંજોગોમાં આ ખરડો કોઈ નોંધપાત્ર પરિવર્તન લાવતો નથી.

રાજ્ય સરકાર કોમી હિંસાને ડામવામાં નિષ્ફળ જાય તો કેન્દ્ર સરકારની સત્તાઓ એ રાજ્યમાં ઊભી થાય કે નહિ તેને અંગેનો વિવાદ આ કાયદો ઉકેલતો નથી. રાજ્ય સરકારો ઘણી વાર તેમની કાનૂની અને નૈતિક ફરજો ચૂકી જાય છે. તેવા સમયે ભૂતકાળમાં કંઈ થઈ શક્યું નથી તો પછી ભવિષ્યમાં શું થશે?

સામાજિક વિકાસની દૃષ્ટિએ કેન્દ્ર અને ગુજરાતનાં અંદાજપત્રો

દર વર્ષે ફેબ્રુઆરી માસ દરમિયાન અંદાજપત્ર રજૂ થતાં હોય છે. એ અંદાજપત્ર રાજ્ય અને દેશના વિકાસની દિશા નક્કી કરે છે કારણ કે સરકારો કેવી રીતે અને કેટલી આવક મેળવશે અને કેવી રીતે ક્યાં ખર્ચ કરશે તે તેમાં નક્કી થયેલું હોય છે. અહીં **શ્રી હેમન્તકુમાર શાહ** દ્વારા ગુજરાત સરકાર અને કેન્દ્ર સરકારનાં અંદાજપત્રોમાં સામાજિક વિકાસ વિશે જે કેટલીક જોગવાઈઓ કરાઈ છે તેની વિગતો આપવામાં આવી છે.

ગુજરાત

ગુજરાત સરકારનું ૨૦૦૬-૦૭નું અંદાજપત્ર રૂ. ૩૭૧૦૪.૧૧ કરોડનું છે. તેમાં મહેસૂલી ખર્ચ, મૂડી ખર્ચ, જાહેર હિસાબ અને આકસ્મિક ફંડનો સમાવેશ થાય છે. આ ખર્ચમાંથી સામાજિક સેવાઓ, આર્થિક સેવાઓ અને વહીવટી સેવાઓ માટે ખર્ચ થાય છે. સામાજિક વિકાસના સંદર્ભમાં આ અંદાજપત્રમાં જે જોગવાઈઓ કરવામાં આવી છે તેને અંગેની કેટલીક વિગતો નીચે મુજબ છે:

શિક્ષણ

મુખ્ય પ્રધાને તેમના પ્રવચનમાં એમ જણાવ્યું છે કે ૨૦૦૦-૨૦૦૧માં ધોરણ-૧થી ૫માં શાળા અધવચ્ચે છોડી જનારાનું પ્રમાણ ૨૦.૫ ટકા જેટલું હતું અને તે ૨૦૦૫-૨૦૦૬માં ઘટીને માત્ર ૫.૧૩ ટકા થયું છે. ઉપરાંત, તેમણે એમ કહ્યું છે કે ધોરણ ૧થી ૭માં ૨૦૦૦-૨૦૦૧માં શાળા અધવચ્ચે છોડી જનારાં બાળકોનું પ્રમાણ ૩૭.૧૫ ટકા હતું અને તે ૨૦૦૫-૨૦૦૬માં ઘટીને ૧૧.૮૨ ટકા થયું છે.

આ બંને બાબતો વિચિત્ર જણાય છે અને સત્તાવાર આંકડા સાથે તેનો મેળ બેસતો નથી. સૌ પ્રથમ બાબત તો એ છે કે મુખ્ય પ્રધાને ૨૦૦૫-૨૦૦૬ના વર્ષના આંકડા આપ્યા છે. વાસ્તવમાં, આ વર્ષ તો હજુ ચાલુ છે અને તે પૂરું થયું નથી. તો તેના આંકડા ઉદ્ભવે જ કેવી રીતે? વળી, ભારત સરકારનું માનવ સંસાધન મંત્રાલય, 'સિલેક્ટેડ એજ્યુકેશનલ સ્ટેટિસ્ટિક્સ' બહાર પાડે છે, તેમાં જે આંકડા આપવામાં આવે છે તે રાજ્ય સરકારોએ જ પૂરા પાડેલા હોય છે. આ આંકડા એમ જણાવે છે કે ધોરણ-૧થી ૫માં ૨૦૦૨-૨૦૦૩માં શાળા અધવચ્ચે છોડી જવાનું પ્રમાણ ૨૪.૭૭ ટકા હતું અને તે ૨૦૦૩-૨૦૦૪માં વધીને ૨૫.૦૫ ટકા થયું હતું. આમ, શાળા અધવચ્ચે છોડી જનારા વિદ્યાર્થીઓનું પ્રમાણ ઘટ્યું નથી, પણ વધ્યું છે. આ જ

પરિસ્થિતિ ધોરણ ૧થી ૮ના ગાળા દરમિયાન પણ છે, તે પ્રમાણ ૪૫.૧૮ ટકાથી વધીને ૫૨.૫૨ ટકા થયું છે.

કેન્દ્રીય માનવ સંસાધન મંત્રાલયના આંકડા જરા બીજી રીતે પણ સાચા લાગે છે. ૨૦૦૫ના માર્ચમાં લેવાયેલી એસએસસીની પરીક્ષામાં ગુજરાતમાં લગભગ ૬.૫ લાખ વિદ્યાર્થીઓ બેઠા હતા. તેઓ ૧૯૯૫માં પહેલા ધોરણમાં દાખલ થયા ગણાય, પણ પહેલા ધોરણમાં ૧૯૯૫માં તો આશરે ૧૭ લાખ વિદ્યાર્થીઓ દાખલ થયા હતા. એટલે કે લગભગ ૬૫ ટકા વિદ્યાર્થીઓ ૧૦મા ધોરણ પહેલાં શાળા છોડી દે છે. એટલે મુખ્ય પ્રધાને તેમના બજેટ પ્રવચનમાં આપેલા આંકડા તેઓ કેવી રીતે લાવ્યા તે સમજાતું નથી.

મુખ્ય પ્રધાને તેમના બજેટ પ્રવચનમાં મધ્યાહન ભોજન યોજનાનો લાભ વધુ ૮૦૦ શાળાઓને મળે તેવી વ્યવસ્થા કરવાની જાહેરાત કરી છે. આ એક ખરેખર જ આવકારદાયક જાહેરાત છે. જો કે, મધ્યાહન ભોજન યોજનાનો અમલ ૨૦૦૪-૨૦૦૫માં ૩૦,૦૪૮ શાળાઓમાં થતો હતો. એમાં વધુ ૮૦૦ શાળાઓ ઉમેરાશે, પણ હજુ આશરે બીજી ૭,૦૦૦ જેટલી શાળાઓ બાકી રહી જાય છે. ખરેખર તો, તમામ શાળાઓમાં તેના અમલ માટેની જાહેરાત મુખ્ય પ્રધાને કરવી જોઈતી હતી.

આ યોજનાના અમલની બાબતમાં એક અગત્યનો મુદ્દો એ છે કે તેના લાભાર્થી વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા વધતી નથી. જેમ કે, ૨૦૦૨-૨૦૦૩માં શાળાઓની સંખ્યા ૩૨.૫૯ લાખ હતી, પરંતુ ૨૦૦૪-૨૦૦૫માં શાળાઓ ૩૦,૦૪૮ થઈ, પણ વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૩૦.૧૧ લાખ થઈ. આવું કેમ બન્યું? તેનું કારણ એ છે કે સરકાર હવે પોતાના અનુદાનથી ચાલતી શાળાઓની સંખ્યા વધે તેના કરતાં સ્વનિર્ભર શાળાઓની સંખ્યા વધે તેને માટે જ પ્રયત્નશીલ હોય છે. જો કે, મુખ્ય પ્રધાને એક સારી દરખાસ્ત કરી છે અને તે છે ત્રીજા પક્ષ દ્વારા શાળાઓનું નિરીક્ષણ. આ બાબત અમલમાં મુકાશે તો તેનાથી શાળાઓના તટસ્થ મૂલ્યાંકનનો આરંભ થશે અને ગુણવત્તા સુધારવા માટે શાળાઓને પ્રોત્સાહન મળશે, પરંતુ સરકારે તે જેને માટે ગ્રાન્ટ આપે છે એવી શાળાઓ માટે જ આ પ્રથા દાખલ ના કરવી જોઈએ, પણ તેની પોતાની શાળાઓ માટે પણ આ પ્રથા દાખલ કરવી જોઈએ.

સરકાર શિક્ષક પણ શિક્ષણ જગતના આગેવાનોની એરણે કસાય એમ ઈચ્છે છે એમ મુખ્ય પ્રધાને કહ્યું છે, પરંતુ વિદ્યાસહાયક પ્રથા દાખલ કરીને શિક્ષકનું ભયાનક અપમાન કરવામાં આવ્યું છે તેનું શું? માસિક રૂ. ૨,૫૦૦ રૂ. માં પ્રાથમિક શિક્ષક અને માસિક રૂ. ૫,૦૦૦માં માધ્યમિક શિક્ષક કામ કરે એવી અપેક્ષા સરકાર રાખે છે અને એ શિક્ષક ગુણવત્તાયુક્ત શિક્ષણ પૂરું પાડે એવી અપેક્ષા પણ તે રાખે છે, આ બંને અપેક્ષાઓ એકસાથે ઈળીભૂત કેવી રીતે થાય? સરકારે વિદ્યાસહાયક યોજના બંધ કરીને નિયમિત પગાર સહિતના શિક્ષકોની ભરતીની યોજના જાહેર કરવી જોઈતી હતી. સરકાર રૂ. ૧૦,૦૦૦માં આઈએસ સહાયક કેમ નીમતી નથી?

આરોગ્ય

૨૦૦૬-૨૦૦૭ બજેટમાં સરકારે માતૃવંદના યોજના માટે રૂ. ૧૦ કરોડ અને ચિરજીવી યોજના માટે રૂ. ૩૩ કરોડની જોગવાઈ કરી છે. આ બંને યોજનાઓ પ્રસૂતા સ્ત્રીઓ અને નવજાત શિશુઓની સારવાર અને સંભાળ માટેની છે. આ બંને યોજનાઓ માટે કરવામાં આવેલી જોગવાઈઓ આવકારદાયક છે જ, પણ વધુ ખર્ચની જોગવાઈઓ જરૂરી હોય તેમ લાગે છે. તેનું કારણ એ છે કે પૂરતી આરોગ્ય સવલતો ખાસ કરીને ગ્રામ વિસ્તારોમાં ઊભી થઈ નથી.

ગુજરાતમાં ૧૧૧ સામુદાયિક આરોગ્ય કેન્દ્રો (સીએચસી) છે, તેમાંથી લગભગ ૨૫ ટકામાં તો પાણીની સવલત જ નથી. રાજ્યમાં ૨૦૦૩-૨૦૦૪માં માત્ર ૪.૮ ટકામાં પ્રસૂતિ માટે ઓપરેશન થિયેટર છે અને ૪૭.૭ ટકા કેન્દ્રોમાં જ પ્રસૂતિ માટેનો અલગ ખંડ છે. જો તમામ સામુદાયિક આરોગ્ય કેન્દ્રોમાં આ સવલતો ઊભી કરવી હોય તો ઘણા મોટા રોકાણની જરૂર છે. એ જોતાં ૨૦૦૬-૨૦૦૭ના બજેટમાં કરવામાં આવેલી જોગવાઈ ખૂબ ઓછી જણાય છે. ઉપરાંત, ગાયનેક કેસો માટે આ સામુદાયિક આરોગ્ય કેન્દ્રોમાં ઓપીડી સવલત માત્ર ૧૬.૨ ટકામાં જ છે. આવા સંજોગોમાં માતૃત્વ મૃત્યુ દર કેવી રીતે નીચો આવી શકે? જો કે, રાજ્યમાં દર્દીઓને સુદૃઢ તબીબી સેવા પૂરી પાડવા માટે હયાત વોર્ડોના નવીનીકરણ માટે રૂ. ૧૫ કરોડની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. આ એક ખરેખર જ આવકારદાયક બાબત છે. સરકારી હોસ્પિટલોની હાલત આ ખર્ચ થકી કંઈક અંશે સુધરશે.

જાહેર આરોગ્ય માટે રૂ. ૨૪૦ કરોડની અને મેડિકલ કોલેજો સાથે સંલગ્ન એવી હોસ્પિટલોની સુવિધાઓ માટે રૂ. ૧૩૭ કરોડની જોગવાઈ કરાઈ છે. આ જોગવાઈઓ ૨૦૦૫-૦૬ના વર્ષની જોગવાઈઓની તુલનાએ કોઈ ખાસ વધારો સૂચવતી નથી, તેથી જાહેર આરોગ્ય સેવાઓ તત્કાળ સુધરી જાય એવી કોઈ શક્યતાઓ દેખાતી નથી.

સામાજિક વિકાસ

નિરાધાર વિધવા મહિલા પેન્શન યોજના માટે આગામી વર્ષ માટે રૂ. ૫૮.૪૭ કરોડની જોગવાઈ કરાઈ છે. વળી, તેમને રૂ. ૩૦૦૦ની અસ્કામતો આપી સ્વનિર્ભર કરવા માટે રૂ. ૭.૨૦ કરોડ જોગવાઈ કરાઈ છે. ૨૦૦૫-૦૬માં આ યોજના હેઠળની જોગવાઈમાં ઘટાડો કરાયો હતો. ત્યારે સ્વૈચ્છિક સંગઠનોના નેજા હેઠળ વિધવાઓએ ભારે વિરોધ કર્યો હતો. આ વિરોધને નજર સમક્ષ રાખીને રાજ્ય સરકારે આ યોજના હેઠળના ખર્ચમાં વધારો કરવાનો નિર્ણય કર્યો છે એ આવકારદાયક છે.

ઉપરાંત, આંગણવાડી કેન્દ્રોમાં મકાનો માટે રૂ. ૫ કરોડની જોગવાઈ કરાઈ છે. જો આ યોજના હેઠળનાં મકાનો બંધાશે તો પૂર્વ-પ્રાથમિક શિક્ષણ અને સાથે સાથે પોષણ કાર્યક્રમને મોટો વેગ મળશે, જો કે, આંગણવાડી શિક્ષકોની સ્થિતિ સુધરે તે માટે પણ વધુ પગલાંની અને ખર્ચની જોગવાઈઓની જરૂર હતી.

નોંધનીય બાબત એ છે કે આ બજેટમાં રોજગાર સર્જન માટે કોઈ જ નોંધપાત્ર પગલાં દેખાતાં નથી. ૧૯૧ કરોડ માનવ દિન રોજગારી ઊભી કરવાનો ઉલ્લેખ મુખ્ય પ્રધાને તેમના પ્રવચનમાં કર્યો છે. ગુજરાતમાં લગભગ ૩૦ લાખ કુટુંબો ગરીબીની રેખા નીચે જીવે છે, તેમાંથી દરેક કુટુંબમાંથી એક વ્યક્તિને રોજગારી પૂરી પડાય તો પણ આ લક્ષ્યાંકને કઈ રીતે પહોંચી વળાય એ સમજાતું નથી.

સામાજિક વિકાસનાં ક્ષેત્રો પાછળ ગુજરાત સરકાર જે ખર્ચ કરે છે તેને સામાજિક સેવાઓ પાછળના ખર્ચ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ ખર્ચ મૂડી ખર્ચ અને મહેસૂલી ખર્ચ બંનેમાં વહેંચાય છે. આ ખર્ચને જે તે વર્ષના રાજ્ય સરકારના કુલ ખર્ચ સાથે તપાસીએ તો આ ચિત્ર ઊભું થાય છે:

- (૧) સામાજિક સેવાઓ પાછળનું કુલ ખર્ચ ૨૦૦૫-૦૬માં સુધારેલા અંદાજ મુજબ ૮૩૧૮ કરોડ રૂપિયાનું છે, જે નવા વર્ષ માટે ૮૨૫૫ કરોડ રૂપિયાનું અંદાજવામાં આવ્યું છે. આમ તેમાં ૦.૭૦ ટકાનો ઘટાડો જણાય છે.
- (૨) ૨૦૦૨-૦૩માં સામાજિક સેવાઓ પાછળનું ખર્ચ ૭૫૫૮ કરોડ રૂપિયા હતું અને તે કુલ ખર્ચ ૪૨૧૮૩ કરોડ રૂપિયાના ૧૭.૮૧ ટકા જેટલું હતું. પણ ૨૦૦૬-૦૭ માટે જે કુલ ખર્ચ ૩૬૭૫૪ કરોડ રૂપિયા અંદાજાયું છે, તેમાં સામાજિક સેવાઓ માટે રૂ. ૧૦,૧૪૫ કરોડ અંદાજાયું છે. આમ, તે કુલ ખર્ચના ૨૭.૬૦ ટકા જેટલું થાય છે. આમ સામાજિક સેવાઓ પાછળના ખર્ચમાં વધારો થયો છે.
- (૩) ૨૦૦૨-૦૩ની તુલનાએ જોઈએ તો ૨૦૦૬-૦૭ માટેના

સામાજિક સેવાઓના ખર્ચમાં ૩૪.૨૩ ટકાનો વધારો થયો છે.

સામાજિક સેવાઓ પાછળ જે ખર્ચ થાય છે તેમાં આટલી બાબતોનો સમાવેશ થાય છે.

- (૧) શિક્ષણ, રમતગમત, કલા અને સંસ્કૃતિ.
- (૨) આરોગ્ય અને પરિવાર કલ્યાણ.
- (૩) પાણી પુરવઠો, સ્વચ્છતા, આવાસ અને શહેરી વિકાસ.
- (૪) અનુસૂચિત જાતિઓ, અનુસૂચિત જનજાતિઓ અને અન્ય પછાત વર્ગોનું કલ્યાણ.
- (૫) માહિતી અને પ્રસારણ.
- (૬) શ્રમ અને મજૂર કલ્યાણ.
- (૭) સમાજ કલ્યાણ અને પોષણ.
- (૮) અન્ય.

આમાંથી કેટલાંક ક્ષેત્રો માટે જે ખર્ચ થયું છે અને ૨૦૦૬-૦૭માં થવાનું છે તેમની વિગતો આ સાથેના કોષ્ટકમાં આપવામાં આવી છે. આ વિગતો ઉપરથી જે તારણો પ્રાપ્ત થાય છે તે નીચે મુજબ છે:

- (૧) ૨૦૦૩-૦૪ની તુલનાએ ૨૦૦૬-૦૭માં શિક્ષણ, રમતગમત, કલા અને સંસ્કૃતિ માટે જે ખર્ચ અંદાજવામાં આવ્યું છે, તે ૨૩.૫૦ ટકાનો વધારો દર્શાવે છે. સરકારના કુલ ખર્ચમાં પણ આ ખર્ચનો ફાળો પણ સતત વધતો જાય છે.
- (૨) આરોગ્ય અને પરિવાર કલ્યાણ ક્ષેત્રે પણ કુલ ખર્ચમાંથી વધુ ટકા ખર્ચ થઈ રહ્યું છે અને છેલ્લાં ચાર વર્ષમાં તેમાં ૩૦.૫૫ ટકાનો વધારો થયો છે.
- (૩) અનુસૂચિત જાતિઓ, અનુસૂચિત જનજાતિઓ અને અન્ય પછાત વર્ગોના કલ્યાણની બાબતમાં પણ ધીમો વધારો જોવા મળે છે. જો કે, ખર્ચમાં ૩૭.૫ ટકા જેટલો વધારો છેલ્લાં ૪ વર્ષમાં થયો છે.
- (૪) સમાજ કલ્યાણ અને પોષણમાં મોટો ઘટાડો નોંધાયો છે. ૨૦૦૩-૦૪માં તેનું કુલ ખર્ચમાં ૨.૧૫ ટકા પ્રમાણ હતું અને તે ૨૦૦૬-૦૭માં ૨.૦૭ ટકા જેટલું અંદાજાયું છે. જો કે, ૨૦૦૫-૦૬ તુલનાએ ખર્ચમાં ૫૭૪ કરોડ રૂપિયા જેટલો જંગી ઘટાડો અંદાજવામાં આવ્યો છે.

કેન્દ્ર

નાણાં પ્રધાન પી. ચિદમ્બરમે ૨૦૦૬-૦૭ માટેના તેમના અંદાજપત્રમાં ખેતી, શિક્ષણ અને આરોગ્ય જેવાં ક્ષેત્રો ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપ્યું છે એમ ચોક્કસ કહી શકાય તેમ છે. સામાજિક વિકાસ માટે જે પ્રતિબદ્ધતા આ સરકાર રચાઈ ત્યારે ઘડાયેલા 'સમાન લઘતમ કાર્યક્રમ'માં વ્યક્ત

થઈ હતી, તે બજેટમાં વ્યક્ત થવા માંડી છે એમ જણાય છે. અહીં ત્રણ ક્ષેત્રો માટે અંદાજપત્રમાં કરાયેલી જોગવાઈઓ વિશે ચર્ચા કરીએ.

ખેતી

ખેતી અને તેની સાથે સંબંધિત પ્રવૃત્તિઓ માટે રૂ.૫૮૦૭ કરોડની જોગવાઈ ૨૦૦૫-૦૬ના વર્ષમાં કરાઈ છે. તે રકમ હવે ૨૦૦૬-૦૭ના વર્ષની કેન્દ્રીય યોજના માટે વધારાઈ છે, તે ૭૩૮૫ કરોડ રૂપિયા કરાઈ છે. આમ તેમાં ૨૫.૦૨ ટકાનો વધારો કરાયો છે.

મહત્વની બાબત એ છે કે જે ખેડૂતોએ ૩ લાખ રૂપિયા સુધીની લોન લીધેલી હોય તેમને ૨૦૦૬-૦૭ના ખરીફ અને રવી પાક માટે ૭ ટકાના દરે લોન મળશે. અત્યારે લોનનો વ્યાજ દર ૯.૫૮ ટકાનો છે. આમ મોટી રાહત ખેડૂતોને પ્રાપ્ત થઈ છે. એટલું જ નહીં પણ વ્યાજની જવાબદારીના બે ટકા જેટલી રકમ ૩૧મી માર્ચ, ૨૦૦૬ સુધીમાં ખેડૂતોના બેંક ખાતામાં જમા કરાવવામાં આવશે. આમાં રૂ.૧૭૦૦ કરોડ રૂપિયા ખર્ચાશે. ખેડૂતોને અપાયેલી આ મોટી રકમની સબસિડીથી ખરેખર જ રાહત થશે. પાક ઉપર લેવાતી લોન ઉપરનો વ્યાજનો દર ઘટાડવા માટે આરંભમાં સરકાર સંમત નહોતી. તેમ છતાં આ નિર્ણય લેવાયો છે એ એક આનંદદાયક બીના છે. ૨૦૦૫-૦૬માં ખેતધિરાણની રકમ રૂપિયા ૧,૪૧,૫૦૦ કરોડ થવાની ધારણા છે અને ૨૦૦૬-૦૭માં આ રકમ ૧.૭૫ લાખ કરોડની કરવાનો અંદાજ મૂકવામાં આવ્યો છે. ૨૦૦૪માં એવો લક્ષ્યાંક નક્કી કરાયો હતો કે દર વર્ષે ખેતધિરાણમાં ૩૦ ટકાનો વધારો કરવો. ડિસેમ્બર, ૨૦૦૫ સુધીમાં ખરેખર ખેતધિરાણ ૧.૧૭ લાખ કરોડ રૂપિયાનું થયું છે. એટલે આ વર્ષે ૧.૭૫ લાખ કરોડ રૂપિયાનો લક્ષ્યાંક નક્કી કરાયો છે તે યોગ્ય જ છે અને ઈચ્છનીય છે. વાસ્તવમાં, આટલો વધારો અગાઉ થયો નહોતો એ એક નોંધનીય બાબત છે. ઊંચો લક્ષ્યાંક રખાયો છે તેથી ૨૦૦૫-૦૬માં જેટલું ખેતધિરાણ થશે તેના કરતાં ૨૦૦૬-૦૭માં તે વધશે જ એમાં કોઈ શંકા નથી.

શિક્ષણ

શિક્ષણ માટેની ફાળવણી ૩૭ ટકા જેટલી વધારાઈ છે અને તે ૧૮૮૧૬ કરોડ રૂપિયા કરાઈ છે. કેન્દ્રીય યોજનામાં કરાયેલો આ વધારો આવકારદાયક છે એમાં કોઈ શંકા નથી. 'સર્વ શિક્ષા અભિયાન' માટે રૂ. ૭૮૦૦ કરોડની ફાળવણી ૨૦૦૫-૦૬માં કરાઈ છે. તેને બદલે ૨૦૦૬-૦૭માં માટે આ ફાળવણી ૧૧,૦૦૦ કરોડ રૂપિયા કરાઈ છે. આમ, તેમાં લગભગ ૪૧ ટકાનો વધારો થયો છે. મધ્યાલન ભોજન યોજના માટેનું ખર્ચ ૩૩૪૫ કરોડ રૂપિયાથી વધારીને ૫૩૪૮ કરોડ રૂપિયા અંદાજવામાં આવ્યું છે. આમ, તેમાં ૬૩ ટકા જેટલો જંગી વધારો કરાયો છે.

સામાજિક વિકાસનાં ક્ષેત્રો માટે ગુજરાત સરકારનું ખર્ચ

(રૂ. કરોડમાં)

	૨૦૦૩-૦૪	૨૦૦૪-૦૫	૨૦૦૫-૦૬ (સુ.અં.)	૨૦૦૬-૦૭ (બ.અં.)
(૧) શિક્ષણ				
(અ) ખર્ચ	૩૬૯૩	૪૦૦૨	૪૩૦૬	૪૫૬૧
(આ) કુલ ખર્ચમાં ટકાવારી પ્રમાણ	૯.૨૦	૧૦.૫૨	૧૨.૨૨	૧૨.૪૦
(૨) આરોગ્ય અને પરિવાર કલ્યાણ				
(અ) ખર્ચ	૮૮૭	૯૭૧	૧૦૭૦	૧૧૫૮
(આ) કુલ ખર્ચમાં ટકાવારી પ્રમાણ	૨.૨૧	૨.૫૫	૩.૦૪	૩.૧૫
(૩) અનુ. જાતિ, અનુ. આદિ જાતિ અને અન્ય પછાત વર્ગોનું કલ્યાણ				
(અ) ખર્ચ	૫૧૨	૬૪૩	૬૭૩	૭૦૪
(આ) કુલ ખર્ચમાં ટકાવારી પ્રમાણ	૧.૨૮	૧.૬૯	૧.૯૧	૧.૯૨
(૪) શ્રમ અને મજૂર કલ્યાણ				
(અ) ખર્ચ	૧૨૧	૧૨૦	૧૩૩	૧૫૩
(આ) કુલ ખર્ચમાં ટકાવારી પ્રમાણ	૦.૩૦	૦.૩૨	૦.૩૦	૦.૪૨
(૫) સમાજ કલ્યાણ અને પોષણ				
(અ) ખર્ચ	૮૬૨	૯૦૦	૧૩૩૬	૭૬૨
(આ) કુલ ખર્ચમાં ટકાવારી પ્રમાણ	૨.૧૫	૨.૩૦	૩.૭૯	૨.૦૭

એકદંરે પ્રાથમિક શિક્ષણ માટેનો ખર્ચ ૨૦૦૫-૦૬ના સુધારેલા અંદાજ મુજબ રૂ. ૧૨,૨૪૧ કરોડનો છે અને તે આગામી વર્ષ માટે રૂપિયા ૧૬,૮૯૨ કરોડનો અંદાજાયો છે. આ ખરેખર એક સારી બાબત છે. તે લગભગ ૩૮ ટકાનો વધારો દર્શાવે છે. જો કે, નોંધનીય બાબત એ છે કે પ્રૌઢ શિક્ષણ માટેના ખર્ચમાં ઘટાડો કરાયો છે. ૨૦૦૫-૦૬ માટે ૨૯૦ કરોડ રૂપિયાનું ખર્ચ તેમાં અંદાજવામાં આવ્યું હતું અને હવે ૨૦૦૬-૦૭ માટે તે રૂ. ૨૩૬ કરોડ અંદાજવામાં આવ્યું છે. ઉચ્ચ શિક્ષણ માટેની ફાળવણી પણ વધારાઈ છે. યુનિવર્સિટી ગ્રાન્ટ્સ કમિશનને માટે રૂ. ૭૧૦ કરોડનો ખર્ચ ચાલુ વર્ષે અંદાજાયો છે. તેને બદલે ૨૦૦૬-૦૭ માટે તે ૧૧૩૯ કરોડ રૂપિયા અંદાજાયો છે. આમ તે લગભગ ૬૦ ટકાનો વધારો દર્શાવે છે. ઉચ્ચ શિક્ષણ માટેનું કુલ ખર્ચ રૂ. ૮૭૬ કરોડથી વધારીને રૂ. ૧૪૦૩ કરોડ અંદાજવામાં આવ્યું છે અને તે પણ લગભગ ૬૦ ટકા વધારો દર્શાવે છે.

તકનિકી શિક્ષણ માટે કેન્દ્ર સરકારે વિશેષ ચિંતા દાખવી છે. ખાસ કરીને આઈઆઈટી માટે ૨૦૦૫-૦૬ના ખર્ચનો બજેટ અંદાજ ૧૯૮ કરોડ રૂપિયાનો હતો, તેનો સુધારેલો અંદાજ ૨૩૬ કરોડ રૂપિયાના છે અને તે હવે ૩૦૦ કરોડ રૂપિયાનું અંદાજાયું છે. ગયા બજેટ અંદાજ કરતાં આ બજેટ અંદાજ લગભગ ૫૦ ટકાનો વધારો દર્શાવે છે.

ઉચ્ચ શિક્ષણ પાછળનું ખર્ચ સતત ઘટતું હતું. ૨૦૦૨-૦૩ની તુલનાએ ૨૦૦૩-૦૪માં તે ૦.૩૯ ટકા ઘટ્યું હતું અને ૨૦૦૩-૦૪ની તુલનાએ ૨૦૦૪-૦૫માં તે ૦.૩૩ ટકા ઘટ્યું હતું. હવે ૬૦ ટકા જેટલો વધારો આ ક્ષેત્રે પણ કરાયો છે એ ખરેખર યોગ્ય કામ કર્યું છે.

આરોગ્ય

આરોગ્ય અને કુટુંબ કલ્યાણ માટે કેન્દ્રીય યોજનામાં ૩૩ ટકાનો વધારો કરાયો છે. ગ્રામીણ આરોગ્ય મિશન માટે રૂપિયા ૬૭૩૧ કરોડ રૂપિયા ફાળવાયા હતા અને ૨૦૦૬-૦૭ માટે તે ૨૬૫૫ કરોડ રૂ. ૮૦૬૫ કરોડ કરાઈ છે. તે ૩૪.૬૮ ટકાનો મોટો વધારો દર્શાવે છે.

આ મિશન ઝારખંડ, મધ્ય પ્રદેશ, છત્તીસગઢ, ઉત્તર પ્રદેશ, ઉત્તરાંચલ, ઓરિસ્સા અને રાજસ્થાન ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરશે. તેમાં ૨.૫ લાખ જેટલા કાર્યકરોની ભરતી કરાશે અને તેઓ ગ્રામીણ વિસ્તારો સુધી આરોગ્ય સવલતોને લઈ જશે. આ એક સારી અને આવકારદાયક બાબત છે. આરોગ્ય ક્ષેત્રના ખર્ચમાં ૨૨ ટકાનો વધારો સૂચવાયો છે અને ૨૦૦૬-૦૭માં રૂ. ૧૨,૫૪૬ કરોડનું થાય તેવો અંદાજ મૂકવામાં આવ્યો છે.

આંતરરાષ્ટ્રીય મહિલા દિનની ઉજવણી

આઠમી માર્ચે આંતરરાષ્ટ્રીય મહિલા દિનની ઉજવણી દુનિયાભરમાં કરવામાં આવે છે. છેલ્લાં ઘણાં વર્ષોથી ભારતમાં આ દિનની ઉજવણી મહિલાઓનો અવાજ રજૂ કરવા અને વિવિધ પ્રશ્નો અંગે મહિલાઓની ભૂમિકાને મજબૂત કરવાના સંદર્ભમાં થતી આવી છે. ગુજરાત અને રાજસ્થાનમાં 'ઉન્નતિ' દ્વારા થયેલી આવી કેટલીક ઉજવણીઓનો અહેવાલ અહીં પ્રસ્તુત છે.

નવાગામ, કચ્છ

૨૦મી માર્ચ, ૨૦૦૬ને સોમવારના રોજ કચ્છમાં નવાગામ ખાતે સવારે ૧૦.૩૦થી બપોરે ૧.૦૦ દરમિયાન કુદરતી આપત્તિઓમાં મહિલાઓની સ્થિતિ વિશે કાર્યક્રમ યોજાયો હતો. તેનો મુખ્ય હેતુ આફત દરમિયાન મહિલાઓને નડતી મુશ્કેલીઓના મુદ્દા અનુભવો દ્વારા ચર્ચા / સંવાદ કરી બહાર લાવી વિકાસની દિશામાં નવું પગલું ભરી નક્કર આયોજન લઈ શકે અને સમુદાય આધારિત આફત વ્યવસ્થાપનમાં મહિલા ભાગીદારી વધારવાનો હતો.

કાર્યક્રમમાં મહિલા દિનનું મહત્ત્વ અને ઇતિહાસની જાણકારી આપવામાં આવી. કાર્યક્રમના ઉદ્દેશ અંગે 'ઉન્નતિ'ના કાર્યકર શ્રી શૈલેષભાઈએ જણાવ્યું કે મહિલા અને પુરુષ વચ્ચે ભેદભાવ તથા સમાનતા આપણે સમજવી જરૂરી છે. કુદરતે બે જાતિઓ સ્ત્રી અને પુરુષ બનાવી. તેમાં કેટલાંક કુદરતી શારીરિક ફેરફારો છે. પરંતુ સમાજ દ્વારા તેમનું એવી રીતે ઘડતર થાય છે કે તે બંને વચ્ચે અસમાનતા ઊભી થાય છે. આ અસમાનતા તેમની બંનેની ભૂમિકામાં, વર્તન-વ્યવહાર, માન્યતાઓ, મૂલ્યોમાં જોવા મળે છે. આ સામાજિક અસમાનતાને આપણે ઓળખીએ અને સમભાવી દૃષ્ટિ કેળવીએ તે આપણા સમાજ માટે હિતકર છે.

શ્રી પુષ્પાબહેને કુદરતી આપત્તિની સમજ વિકસાવતાં જણાવ્યું કે ગામમાં કે ઘરમાં કોઈ પણ દુર્ઘટના ઊભી થાય ત્યારે મોટા ભાગે બહેનોને ઘણીબધી મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડે છે તેથી આજે આપત્તિ દરમિયાન બહેનોને શું શું મુશ્કેલીઓ પડે છે તે અનુભવો દ્વારા બહાર લાવીને ચર્ચા કરીશું અને સાથે મળી તે વિશેનાં આયોજનો કરી ભાવિ દિશામાં એક પગલું આગળ વધીશું. આ ચર્ચામાં બહેનોને પૂછવામાં આવ્યું કે આપત્તિ એટલે શું? અને કચ્છમાં કયા પ્રકારની આપત્તિ વારંવાર આવ્યા કરે છે. આ જવાબમાં બહેનોએ નીચે પ્રમાણેની આપત્તિ જણાવી:

- (૧) કુદરતી આફતો: ભૂકંપ, વાવાઝોડું, દુષ્કાળ, પૂર, રોગચાળો, અતિવૃષ્ટિ, વીજળી પડવી, આગ, ઝેરી જીવજંતુનું કરડવું.
- (૨) માનવસર્જિત આફતો: કોમી રમખાણ, સામાજિક શોષણ, આગ.

આ સમજ વિકસાવ્યા બાદ બહેનોનું આપત્તિ દરમિયાન પડતી મુશ્કેલીઓ વિશે ચાર જૂથમાં વિભાજન કરવામાં આવ્યું અને તેમને સમજાવ્યું કે આપત્તિમાં ખાસ કરીને બહેનોને શું શું મુશ્કેલીઓ નડે છે અને તેનાં ઉકેલ વિશે શું આયોજનો કરવાં જોઈએ. આ બે પ્રશ્નો આપી બહેનોનાં અનુભવો જાણવામાં આવ્યાં. ત્યાર બાદ ચર્ચા કરીને ચાર્ટ પેપર પર લખી દરેક જૂથની બહેનોએ રજૂઆત કરી. આ રજૂઆતની વિગતો નીચે મુજબ છે:

દુષ્કાળમાં પડતી મુશ્કેલીઓ:

રોજગારીનો અભાવ, લોકોનું સ્થળાંતર વધવું, પીવાનાં પાણીની તંગી, અછત ઊભી થવી, પશુઓ માટે ઘાસચારાની તકલીફ, પૂરતો ખોરાક ના મળવો, બીમારી વધવી.

ઉકેલો:

તળાવો અને ખેતરોના બંધપાળા કરવા જોઈએ, તળાવ-કૂવા ઊંડાં કરાવવાં, પાણીનો સંગ્રહ કરવાની પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરવી, આનાજનો સુરક્ષિત સંગ્રહ કરવો, પંચાયત તરફથી રાહત કામો ચાલુ કરાવવાં, પંચાયત દ્વારા વૃક્ષારોપણ કરાવવું.

ભૂકંપ દરમિયાન પડતી મુશ્કેલીઓ:

- મકાનો તૂટી જવાથી સામાજિક સુરક્ષાની મુશ્કેલી.
- ખાવા-પીવાની મુશ્કેલી.
- એકલી બહેનોને અસુરક્ષાની સમસ્યા.
- અફવાઓથી ડરામણું વાતાવરણ રહેવું.
- સગર્ભા/પ્રસૂતિવાળી બહેનો માટે સફાઈની મુશ્કેલી.
- પીવાના પાણીની તંગી ઊભી થવી.
- અનાજ રેશનનો બગાડ.
- જીવન જરૂરિયાતની ચીજવસ્તુઓની કમી રહેવી.
- માનસિક તાણ/ચિંતાઓ સતત રહ્યા કરવી.
- ઈજાગ્રસ્ત લોકો માટે સુરક્ષિત જગ્યાનો અભાવ.

ઉકેલો:

- એકબીજા સાથે સહકાર અને હૂંફની ભાવના રાખવી.
- સમૂહમાં ભોજન વ્યવસ્થા ઊભી કરવી.

- સગર્ભા તથા પ્રસૂતા બહેનોને સુરક્ષિત જગ્યાએ પહોંચાડવી.
- હવામાન ખાતાના સંપર્કમાં રહેવું.
- જીવન જરૂરિયાતની ચીજવસ્તુઓની બહેનોને મદદ કરવી.
- મકાનોનું બાંધકામ ભૂકંપપ્રુફ કરવું.
- બાળકો માટે રમતિયાળ વાતાવરણ ઊભું કરવું કે જેથી ડરની ભાવના દૂર થાય.

વાવાઝોડા દરમ્યાન ઊભી થતી મુશ્કેલીઓ:

- ઝૂંપડાંઓ પડી જવાં.
- પીવાનાં પાણી અશુદ્ધ બને છે.
- વાહનવ્યવહાર ખોરવાઈ જવો.
- રોજગારીની સમસ્યા.
- જીવન જરૂરી ચીજવસ્તુઓનો બગાડ થવો.
- વીજળી ખોરવાઈ જવાથી અનાજ દળાવવાની સમસ્યા. સગર્ભા સ્ત્રીઓ માટે સુરક્ષિત જગ્યા ઊભી કરવી.
- સગર્ભા બહેનોને સુરક્ષિત જગ્યાની મુશ્કેલી.
- નાહવા-ઘોવાની તકલીફ.
- ગામમાં પાણીના કારણે ગંદકી થવાથી આરોગ્યની તકલીફ થવી.
- અફવાઓ ફેલાવાથી ભયવાળું વાતાવરણ થવું.
- અસુરક્ષિતતાની સમસ્યા.
- દોડાદોડી અને ભાગાભાગી થવાને કારણે બચાવ-સુરક્ષાની સમસ્યા
- ઈંધણ ના મળવાથી રસોઈની મુશ્કેલી.

ઉકેલો:

- દાયાણ બહેનોને દવાની કિટ અગાઉથી અપાવવી.
- ગંદકી ફેલાવાને કારણે દવાનો છંટકાવ કરાવવો.
- એમ્બ્યુલન્સ અને સરકારી વાહનોની સગવડ કરી રાખવી.
- પશુઓની જાનહાનિ થવી.
- અનાજના પુરવઠાનો સુરક્ષિત જગ્યાએ સંગ્રહ કરવો.
- પંચાયત દ્વારા બહેનો માટે નાહવા-ઘોવાની અલગ વ્યવસ્થા કરવી.
- રસોઈ માટે ઈંધણની વ્યવસ્થા કરી રાખવી.
- ઘરમાં તંબુ કે તાલપત્રી જેવી વસ્તુ રાખવી.
- પીવાનું પાણી શુદ્ધ રહે તે માટે જરૂરી પગલાં લેવાં.

માનવસર્જિત આપત્તિ:

કોમી રમખાણ દ્વારા ઊભી થતી મુશ્કેલીઓ

- કરફ્યુ લદાવો.
- જાતિભેદ-કોમવાદ ઊભો થવો.
- બહેનો સાથે સામાજિક શોષણ થવું.
- બહેનોને માનસિક ત્રાસ થવો.
- અસુરક્ષિતતાની સમસ્યા ઊભી થવી.
- અકસ્માત થવો.
- રોગચાળો વધવો.

- કુસંપના કારણે ભયનું વાતાવરણ રહેવું.

ઉકેલો

- ભાઈચારાની ભાવના જગાડવી.
- દારૂ પર પ્રતિબંધ લાવવો.
- સહકારની ભાવના વિકસાવવી.
- સરકારી સંકલન કરી લોકોને રાહત આપવી.
- અનાજ, ઈંધણ વગેરે અગાઉથી ઘરમાં મૂકી રાખવું.

ભવિષ્યમાં આવનારી આપત્તિથી બચી શકાય તે માટે બહેનો તરફથી આવેલાં તારણો આ પ્રમાણે હતાં:

- મહિલા મંડળોએ ગામનો નકશો બનાવી કુટુંબોની યાદી રાખવી.
- વિધવા બહેન, ઘરડા લોકો, અપંગ, નિરાધાર અને બી.પી.એલ. પરિવારની યાદી રાખવી જોઈએ. તેથી આપત્તિ સમયે તેમને સુરક્ષિત જગ્યાએ રાખવી શકાય.
- સરકારી અધિકારીઓનાં ફોન નંબરો લખી રાખવા જેવા કે, ડોક્ટર, નર્સ, જી.ઈ.બી. તાલુકા પંચાયત વગેરે.
- દાયાણ બહેનોની યાદી બનાવવી. તેથી આપત્તિ સમયે તે કામ આવે.
- આપત્તિ સમયે બચાવ-સુરક્ષા માટે સંસાધનો તૈયાર રાખવાં (ત્રિકમ, પાવડા વગેરે).
- અનાજના પુરવઠાનો સંગ્રહ કરી રાખવો.
- ઈંધણની અગાઉથી વ્યવસ્થા કરી રાખવી.

ભયાઉ, કચ્છ

૧૮-૩-૨૦૦૬ના રોજ ભયાઉમાં ટાઉનહોલ ખાતે આંતરરાષ્ટ્રીય મહિલા દિન નિમિત્તે એક મહિલા જાગૃતિ કાર્યક્રમ યોજાયો હતો. તેમાં લગભગ ૧૫૦ નાગરિકો હાજર રહ્યા હતા. આ કાર્યક્રમ ‘ઉન્નતિ’, ભયાઉ નગરપાલિકા અને રોટરી ક્લબના સહયોગથી યોજાયો હતો. આ પ્રસંગે કચ્છ મહિલા વિકાસ સંગઠનના શ્રી લતાબેન સચદે, જયશ્રીબેન, એડવોકેટશ્રી અંજારિયા, સહયોગ હોસ્પિટલના મેડિકલ ઓફિસરશ્રી ડૉ. કુમાર, વાગડ વેલ્ફેર હોસ્પિટલના શ્રી ઈશ્વરભાઈ ઓઝા, નગરપાલિકાના શ્રી વિરેન્દ્રસિંહ જાડેજા, મધીબેન પરમાર, રાજેન્દ્રભાઈ ઠક્કર, રોટરી ક્લબના પ્રમુખ શ્રીમતી ચંદ્રિકાબહેન, એચ.ડી.કન્યા વિદ્યાલયના મણિબહેન, મહિલા કૉલેજ પ્રતિનિધિ તથા ગામનાં મહિલા બચત સંગઠનોના આગેવાનો કાર્યક્રમમાં સહભાગી રહ્યા હતા. આ પ્રસંગે ‘ઉન્નતિ’ના કાર્યકરે દ્વારા કાર્યક્રમના ઉદ્દેશ સ્પષ્ટ કર્યો હતો. તેમણે કહ્યું કે આપણે સ્ત્રી-પુરુષ સામાજિક ભેદભાવને સમજીએ અને સ્ત્રી-પુરુષ સમભાવના દૃષ્ટિકોણ કેળવીએ તથા સંવેદનશીલ બનીએ.

આ પ્રસંગે કચ્છ મહિલા વિકાસ સંગઠનના લતાબેન સ્ત્રી-પુરુષ

સામાજિક ભેદભાવને સરળતાથી સમજી શકાય તે માટે એક ગીત સહભાગીઓ સાથે રહી ગાવામાં આવ્યું. આ ગીતમાં કુટુંબ અને સમાજ દ્વારા કેવી રીતે સ્ત્રી-પુરુષના ઘડતર અને ઉછેરમાં કેવી અસમાનતા રહેલી છે તેનો ખ્યાલ આવે છે. તેઓએ વધુમાં જણાવ્યું કે સમાજમાં જે લિંગભેદની અસમાનતા છે તેમાં સમાનતા લાવવી જરૂરી છે. સમાજ દ્વારા ઘડવામાં આવેલી સ્ત્રી-પુરુષની ભૂમિકામાં જ અસમાનતા જોવા મળે છે. સ્ત્રીઓ જે કામ કરે છે તેની કોઈ કિંમત કે મૂલ્ય નથી તેમાંય તે જે કામ કરી છે તે બિન-ઉત્પાદકીય અને નીચા સ્તરનું માનવામાં આવે છે. તેમણે રાપર તાલુકાનું ગામ વ્રજવાણી ગામની ઠોલી અને બહેનોના રાસ રમવાની વાતનો ઉલ્લેખ કર્યો તથા તેમાં રાસ રમતી બહેનોએ સામૂહિક સતી થઈ સ્ત્રીની શક્તિ અને સમર્પણની ભાવનાની વાત કરી. તેઓએ બહેનોને સામૂહિક અપીલ કરી કે મહિલાઓએ સંગઠિત થઈ પોતાને થતા અન્યાય, પોતાના આત્મ ગૌરવ અને સન્માન માટે આગળ આવવું પડશે. કચ્છમાં થઈ રહેલી મહિલા સશક્તિકરણની કામગીરી અંગે તેઓએ જણાવ્યું હતું. સામાજિક-આર્થિક વિકાસમાં, પંચાયતોમાં મહિલાઓની ભાગીદારી છે પરંતુ તેને અસરકારક બનાવવી પણ જરૂરી છે. તે માટે સરકાર અને સંસ્થાઓ દ્વારા વિવિધ સ્તરે પ્રયાસો કરવામાં આવી રહ્યા છે. આજના દિવસને મહિલા અધિકાર અને સમાનતા માટેનો સંકલ્પ સાથે આપણે શરૂઆત કરીએ છીએ એ આપણા સમાજ માટે સારી બાબત છે.

ભચાઉ સરકારી હોસ્પિટલના ડૉ. કુમાર દ્વારા ખાસ મહિલાઓને અપાતી મેડિકલ સેવાઓની માહિતી આપતા જણાવ્યું કે ગુજરાતમાં અત્યારે કુલ થતી સુવાવડો સામે દર વર્ષે સુવાવડ દરમ્યાન ૫૦૦૦ માતાના મૃત્યુ થાય છે. અને ૦થી ૧ વર્ષના દર વર્ષે ૭૨૦૦૦ બાળકો મૃત્યુ પામે છે. તેમાંના મોટા ભાગનાં મૃત્યુ સુવાવડની તારીખની નજીકના દિવસોમાં થાય છે. ગુજરાત બીજાં રાજ્યોની સરખામણીમાં

ખૂબ આગળ છે. પરંતુ ઉપરના આંકડા જોતાં તે બાબત ખૂબ જ ચિંતાજનક છે. સરકાર તરફથી પેટા કેન્દ્ર, પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્ર, સામુહિક આરોગ્ય કેન્દ્રો, સામૂહિક આરોગ્ય કેન્દ્રો અને જિલ્લા હોસ્પિટલોમાં મફત સુવાવડની વ્યવસ્થા ગોઠવવામાં આવી છે. પરંતુ કચ્છ જેવા દુર્ગમ વિસ્તારમાં પેટા કેન્દ્રોમાં ઘણી જગ્યાઓ ખાલી છે. તેમ જ વર્ષોથી ઘેર સુવાવડ કરાવવાની પ્રથા અને હજુ પણ ઘમાં લોકોને ઉપલબ્ધ સેવાઓની જાણકારી નથી. આ પરિસ્થિતિમાં સરકાર દ્વારા ચિરંજીવી યોજના દાખલ કરવામાં આવી છે. તેમાં કચ્છ જિલ્લાના માન્ય ખાનગી સ્ત્રી રોગ નિષ્ણાત ડૉક્ટરોના દવાખાનાઓમાં જિલ્લાના કોઈ પણ ગામના બી.પી.એલ. કુટુંબના સગર્ભા બહેનની સુવાવડ વિના મૂલ્યે કરી આપવામાં આવશે. વાહન ભાડાના ૨૦૦ રૂ. તથા સાથે આવનારને ૫૦ રૂ. આપવામાં આવશે. આ યોજના સફળ કરવા માટે તેના પ્રચાર-પ્રસાર દરેક ગામનાં બીપીએલ કુટુંબોને કરવામાં આવે તે જરૂરી છે. એડવોકેટ શ્રી ડી.એમ.અંજારિયાએ મહિલા અને કાયદો એ વિશે જણાવતાં કહ્યું કે પુરુષપ્રધાન સમાજમાં મહિલાઓનું શોષણ થાય છે તેને સમજવાની જરૂર છે. શા માટે મહિલા રક્ષણના કાયદાની ફરજ પડી તેનો ઈતિહાસ છે. આપણાં શાસ્ત્રોમાં પણ સ્ત્રીઓ અનેક પ્રસંગોમાં સ્ત્રીઓને અન્યાય થયેલો છે. આજના સમયમાં પણ મહિલા પોલિસ સ્ટેશને ફરિયાદ કરવા જતાં ખચકાય છે. સ્ત્રીઓ સામે પણ વિરોધ થાય છે. સાસરામાં દહેજ માટે સ્ત્રીને હેરાન કરવામાં આવે છે. અપહરણ થાય, સ્ત્રીઓ પુનઃલગ્ન ન કરી શકે, પતિ ગમે તેટલા લગ્ન કરી શકે વગેરે બાબતો ચિંતાજનક છે. દહેજના કારણે લાખો મહિલાઓએ આત્મહત્યા કરી છે. ૧૯૫૬માં પ્રથમ વખત મહિલાઓના ઉદ્ધાર માટે કાયદાઓ ઘડાયા. દહેજને કારણે જે મહિલાને ત્રાસ મળે છે તે ફરિયાદ પોલિસ સ્ટેશને નોંધાવી શકે છે. ગરીબ મહિલાને મફતમાં સહાય મળે છે તેનો લાભ લેવો જોઈએ. ૨૭ જેટલા મહિલાઓના કાયદાઓ છે.

ભચાઉની વાગડ વેલ્ફેર હોસ્પિટલના શ્રી ઈશ્વરભાઈએ જણાવ્યું કે ખાસ કરીને સગર્ભા સ્ત્રી અને બાળકની તંદુરસ્તી માટે જરૂરી તપાસ થાય છે. તથા કેટલીક લોહતત્વની દવાઓ આપવામાં આવે છે. સરકારની ચિરંજીવી યોજનાનો પણ લાભ આપવામાં આવે છે. હોસ્પિટલમાં સ્ત્રી રોગ વિશેષજ્ઞ પણ સેવા આપે છે. બહારથી ખાસ રોગના નિષ્ણાતોને બોલાવવામાં આવે છે. વર્ષ દરમ્યાન વિવિધ રોગ અંગે મેડિકલ કેમ્પનું આયોજન કરવામાં આવે છે. વિવિધ ક્ષેત્રે વિશેષ રીતે કામગીરી કરતા તેમ જ વિશેષ આવડત ધરાવતાં બહેનોનું સન્માન કરવામાં આવ્યું. તેમાં ભચાઉમાં શિક્ષણ ક્ષેત્રે વિશેષ કામગીરી કરતાં કુ. ચંદ્રિકાબા જાડેજા, નગરપાલિકાના પ્રમુખ મધીબહેન તથા પાણી વિષય પર નિબંધ લખી આંતરરાજ્ય સ્તરે પ્રથમ આવનારાં કુ. હેતલબહેન નારણભાઈ રાજદેનું મહેમાનો દ્વારા સન્માન કરાયું.

પંચાયત ક્ષેત્રે જાગૃતિ

છેલ્લાં બે વર્ષથી વિશેષ પ્રમાણમાં 'ઉન્નતિ' નાગરિક નેતાઓને મજબૂત બનાવવા ઉપર અને ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓનું નેટવર્ક ઊભું કરવા ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે, કે જેથી સ્થાનિક શાસન વ્યવસ્થા વધારે ઉત્તરદાયી અને પારદર્શી બને. મહિલા દિનની ઉજવણી માટે આ નાગરિક નેતાઓ અને ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓનાં નેટવર્ક્સ સક્રિય ભાગ લીધો. સાબરકાંઠા જિલ્લાના ખેડબ્રહ્મા તાલુકામાં 'મહિલા વિકાસ સમિતિ' નામે એક તાલુકા સ્તરીય સંગઠન બનાવવામાં આપ્યું છે. તેની કારોબારી સમિતિના દરેક સભ્ય ત્રણ ગામની જવાબદારી લે છે. આમ, તાલુકામાં આવાં ૭ જૂથો ત્રણ-ત્રણ ગામોનાં બન્યાં છે. આ 'મહિલા વિકાસ સમિતિ'ના નેજા હેઠળ થયેલી મહિલા દિનની ઉજવણીમાં ૨૧૧ સ્ત્રીઓ અને ૨૯ પુરુષોએ ભાગ લીધો હતો. અમદાવાદ જિલ્લામાં દસ્ક્રોઈ તાલુકામાં નાગરિક નેતાઓએ આ દિનની ઉજવણીનો કાર્યક્રમ ગોઠવ્યો હતો. અમદાવાદ જિલ્લાના વિરમગામ તાલુકામાં અને જામનગર જિલ્લાના ઓખામંડળ તાલુકામાં મહિલા દિનની ઉજવણી માટે તાલુકાનાં વહીવટી તંત્રોએ ઉજવણી માટે સક્રિય ટેકો પૂરો પાડ્યો હતો. પ્રસંગમાં લગભગ ૭૦૦ મહિલાઓ હાજર રહી હતી. ઓખામંડળની ઉજવણીમાં ૨૭૩ મહિલાઓ ઉપસ્થિત રહી હતી. આ તમામ કાર્યક્રમોમાં રમતો દ્વારા શાસનમાં નાગરિકોની ભૂમિકા વિશે માહિતી પૂરી પાડવામાં આવી હતી. સ્ત્રી ભૂણ હત્યા ઉપર પણ તેમાં ચર્ચા થઈ હતી અને મહિલાઓ પ્રત્યે સંવેદનશીલતા રાખવા વિશે સર્વસંમતિ સધાઈ હતી.

અમદાવાદ જિલ્લાના ધોળકા તાલુકાની તમામ ગ્રામ પંચાયતોમાં ૮મી માર્ચે જ એક સાથે મહિલા દિન ઉજવાયો હતો. ધોળકામાં સરપંચ, મહિલા પંચાયત સભ્યો અને સામાજિક ન્યાય સમિતિના સભ્યોનાં નેટવર્ક્સ દ્વારા કાર્યક્રમ યોજાયો હતો. તેમણે જાન્યુઆરી મહિનાથી જ મહિલા દિનની ઉજવણી માટેની તૈયારીઓ કરી હતી.

તાલુકાની તમામ ૬૬ ગ્રામ પંચાયતોમાં તેથી ઉજવણી કરવાનું શક્ય બન્યું હતું. દરેક સ્થળે સાતમા અને દસમા ધોરણમાં સૌથી વધુ ગુણ મેળવનારી છોકરીઓનું સન્માન કરાયું હતું. ઉપરાંત, મહિલા નાગરિક નેતાઓનું પણ બહુમાન કરાયું હતું. તલાટીએ કે ગ્રામ સેવકે મહિલા દિનના મહત્વ વિશે વાત કરી હતી. સભાઓમાં ઉપસ્થિત સૌએ સ્ત્રી ભૂણ હત્યા રોકવાના અને મહિલાઓ પ્રત્યે સન્માનપૂર્વકના વ્યવહારના શપથ લીધા હતા.

જોધપુર

રાજસ્થાનમાં જોધપુર ખાતે ૮મી માર્ચે સવારે ૧૧ વાગ્યે મહિલા ઉત્સવ શરૂ થયો હતો. આ ઉત્સવમાં લૂણી, બિલારા, બાપ, બાલેસર, ફલૌદી અને મંડોર તથા અન્ય તાલુકાઓમાંથી ૫૩૮ મહિલાઓએ ભાગ લીધો હતો. જોધપુરના નગરનાં મેયર ડૉ. ઓમકુમારી ગેહલોતે મહિલાઓને શુભેચ્છા પાઠવી હતી અને મહિલાઓની સ્થિતિ સુધારવા માટે હાકલ કરી હતી. આ સમ્મેલનમાં ખાસ કરીને મહિલાઓની ઘૂંઘટ પ્રથા સામે થયેલી કાર્યવાહી અંગેની વિગતો આપવામાં આવી હતી. એ ઉપરાંત સામાજિક સુધારાઓ વિશે થયેલી કામગીરીનો અહેવાલ આપવામાં આવ્યો હતો. સામાજિક કાર્યકર શ્રીમતી કમલારંગાએ મહિલાઓના સંગઠન ઉપર અને પંચાયતોમાં મહિલાઓની ભાગીદારી ઉપર ભાર મૂક્યો હતો. કેટલીક સરપંચ બહેનોએ પંચાયતોના વિકાસ માટે સંઘર્ષ કરવાની જરૂરિયાત ઉપર પણ ભાર મૂક્યો હતો. બાળવિવાહને રોકવા, વિકાસ યોજનાઓનો અમલ કરવો, છોકરા અને છોકરી વચ્ચે ભેદ ન રાખવો, સામાજિક કુરિવાજો દૂર કરવા, છોકરીઓને શિક્ષણ આપવું વગેરે બાબતો ઉપર આગામી સમયમાં કામ કરવા માટે આસ્વાન કરવામાં આવ્યું હતું.

'ઉન્નતિ', દલિત અધિકાર અભિયાન અને જય ભીમ શિક્ષણ સંસ્થાના સંયુક્ત ઉપક્રમે ૮મી માર્ચે શેરગઢમાં એક કાર્યક્રમ યોજવામાં આવ્યો હતો. તેમાં ૮૫૦ જેટલી મહિલાઓ અને ૧૫૦ જેટલાં પુરુષો હાજર રહ્યા હતાં. પત્રકારો, કર્મશીલો, સરપંચો, પંચાયતના સભ્યો વગેરે લોકો તેમાં ઉપસ્થિત રહ્યાં હતાં. મહિલાઓના વિવિધ પ્રશ્નો વિશે વક્તાઓએ સમ્મેલનમાં રજૂઆત કરી હતી. ખાસ કરીને છોકરીઓના શિક્ષણ ઉપર અને એકાકી નારીઓની સામાજિક સલામતી ઉપર આ સમ્મેલનમાં ભાર મૂકાયો હતો. પિતૃસત્તાક વ્યવસ્થાનાં દૂષણોમાંથી સમાજને બહાર લાવવા માટે પ્રતિજ્ઞા લેવામાં આવી હતી. પંચાયતોમાં મહિલાઓના સ્થાને ડમી ઉમેદવારો ન ઊભા થાય તે અંગે તથા ગ્રામ સભામાં મહિલાઓ સક્રિય બને તેની જરૂરિયાત અંગે પણ રજૂઆત થઈ હતી. ઉપરાંત, દલિત મહિલાઓની પરિસ્થિતિ સુધરે તે માટે અને ઘરેલૂ હિંસાના બનાવો બનતા અટકે તે બાબત ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવ્યું હતું.

ગુજરાત સામાજિક મંચ

‘વિશ્વ સામાજિક મંચ’ની પ્રાદેશિક પ્રક્રિયાના ભાગરૂપે તા.૧૦થી ૧૨ માર્ચ ૨૦૦૬ દરમિયાન અમદાવાદમાં પહેલી જ વાર ગુજરાત સામાજિક મંચનો કાર્યક્રમ યોજાયો હતો. તેના હેતુ વિભિન્ન સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય પ્રશ્નો વિશે જાગૃતિ ઊભી કરવાનો તથા સામાજિક અને આર્થિક વિકાસ માટે કામ કરનારાં બિન-સરકારી સંગઠનો વચ્ચે ભ્રાતૃત્વ ઊભું કરવાનો હતો. આ કાર્યક્રમમાં લગભગ ૧૦૦ જેટલાં બિન-સરકારી સંગઠનોએ ભાગ લીધો હતો અને આશરે ૮૦૦૦ લોકોએ પણ તેમાં હાજરી આપી હતી. આ કાર્યક્રમ દરમિયાન પ્રારંભિક સભા અને સમાપન સભા સહિત પાંચ મુખ્ય સભાઓ યોજાઈ હતી અને દરરોજ ૧૩૦ વિષયો વિશે સમાંતર પરિસંવાદો યોજાયા હતા. અહીં ‘ઉન્નતિ’ દ્વારા અને ‘સાથ’ સંસ્થાના સહયોગ સાથે ‘ઉન્નતિ’ દ્વારા જે વિષયો વિશે પરિસંવાદો યોજાયા હતા તેની વિગતો આપવામાં આવી છે.

૧. વૈશ્વિક અર્થતંત્ર અને શહેરીકરણ: ઉપસતા પ્રશ્નો અને પડકારો

૧૦ માર્ચે ‘સાથ’ સંસ્થાના સહયોગથી યોજાયેલા આ પરિસંવાદમાં ૭૭ સહભાગીઓએ ભાગ લીધો હતો. તેમાં ‘અસાગ’ના શ્રી કીર્તિભાઈ શાહ, ‘સેપ્ટ’નાં સુશ્રી દર્શિની મહાદેવિયા, ‘ઉન્નતિ’નાં સુશ્રી એલિસ મોરિસ, ‘સાથ’ના શ્રી રાજેન્દ્રભાઈ શાહ અને ‘વિકાસ’ના શ્રી રાજેશભાઈ શાહ વક્તાઓ તરીકે ઉપસ્થિત રહ્યાં હતાં. આ પરિસંવાદમાં વૈશ્વિકીકરણની પ્રક્રિયા શહેરીકરણ વધારે છે અને તેથી લોકો, મૂડી, ટેકનોલોજી વગેરેની હલચલનું મહત્વ વધ્યું છે. શહેરીકરણ અનિવાર્ય છે એવા મુદ્દા વિશે જ કેટલાક વાંધાઓ ઉઠાવવામાં આવ્યા હતા. ગરીબી, બેકારી, જીવનની નીચી ગુણવત્તા, ઝૂંપડપટ્ટીમાં થતો વધારો, ગુનાઓમાં અને અશાંતિમાં થતો વધારો, પાયાની સવલતોનો અભાવ, આવાસનો અધિકાર વગેરે જેવા મહત્વના મુદ્દાઓ શહેરી જીવન માટે પડકારરૂપ બન્યાં છે. આર્થિક પ્રવૃત્તિ, નાગરિકોની ઓળખ, સામાજિક-સાંસ્કૃતિક પરિવેશ અને વસ્તી વૃદ્ધિ વગેરે જેવી બાબતો શહેરી વિસ્તારો માટે અગત્યની બની છે. કેટલાક નાગરિકો પોતાની પસંદગીથી શહેરોમાં સ્થળાંતર કરી જાય છે જ્યારે બીજા કેટલાક લોકો ફરજિયાતપણે શહેરોમાં સ્થળાંતર કરે છે. તે તેમની વંચિતતા ઘણી વાર વધારે છે. શહેરી ગરીબો આર્થિક પ્રવૃત્તિઓમાં જે પ્રદાન આપે છે તેના વિશે પણ આ પરિસંવાદમાં ચર્ચા થઈ હતી. વિકાસની હાલની પ્રક્રિયા અસમાન અને અન્યાયી છે તે બાબત ઉપર પરિસંવાદના

સહભાગીઓએ ભાર મૂક્યો હતો. આ પરિસંવાદમાં બે મુખ્ય બાબતો ઉપસી આવી હતી: (૧) અસમાન વિકાસ અને અસમાન સામાજિક માળખું મજબૂત થતાં જાય છે. આપણે સમતા અને ન્યાય ઉપર આધારિત વિકાસના માર્ગે આગળ વધવું જોઈશે. (૨) જો ગ્રામ વિસ્તારોમાં વિકાસ થાય તો જ શહેરો તરફનું સ્થળાંતર અટકી શકે તેથી ગ્રામ વિસ્તારો અને શહેરી વિસ્તારો ઉપર સમાન રીતે ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું જોઈએ.

૨. શહેરી આવાસ અને માળખાગત સવલતો

૧૦ માર્ચે ‘સાથ’ સંસ્થાના સહયોગથી યોજાયેલા આ પરિસંવાદમાં ૪૭ સહભાગીઓએ ભાગ લીધો હતો. તેમાં ‘અસાગ’ના શ્રી કીર્તિભાઈ શાહ, ‘સેપ્ટ’નાં સુશ્રી દર્શિની મહાદેવિયા, ‘ઉન્નતિ’નાં સુશ્રી એલિસ મોરિસ, ‘સાથ’ના શ્રી રાજેન્દ્રભાઈ શાહ અને ‘વિકાસ’ના શ્રી રાજેશભાઈ શાહ વક્તાઓ તરીકે ઉપસ્થિત રહ્યાં હતાં.

આ પરિસંવાદમાં ઝૂંપડપટ્ટીના ઉદ્ભવ, પાયાની સવલતોના અભાવ માટે જવાબદાર પરિબળો અને ઝૂંપડાવાસીઓના જીવનધોરણને સુધારવા માટે શું કરી શકાય તે બાબતો ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત થયું હતું. ‘ઉન્નતિ’ દ્વારા ૨૦૦૧ના ભૂકંપ બાદ ભચાઉમાં ૧૪૦૦ ઝૂંપડાવાસી પરિવારોના પુનર્વસન માટે આપવામાં આવેલી લડતનો અનુભવ રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો. ‘સાથ’ દ્વારા ઝૂંપડાવાસીઓ સાથે તેમણે કરેલા કામની વિગતો રજૂ કરવામાં આવી હતી. ઝૂંપડાવાસીઓ તેમની સલામતી માટે રાજકીય લોકો ઉપર આધાર રાખતા હોય છે. ઝૂંપડાવાસીઓની પરિસ્થિતિઓ સુધારવા માટે રાજકીય ઈચ્છાશક્તિ જરૂરી છે એ બાબત ઉપર આ પરિસંવાદમાં ભાર મૂકવામાં આવ્યો હતો. ખાનગીકરણ અને વૈશ્વિકીકરણનાં પરિબળો આ માટે રાજ્ય ઉપર દોષ દે છે. જો કે, સરકાર પોતે એ બાબત સ્વીકરવા માટે તૈયાર હોતી નથી કે પોતે નબળી છે અને તે વૈશ્વિકીકરણના દબાણો સામે ઝૂકી જાય છે. આ પરિસંવાદમાં જે મહત્વના મુદ્દાઓ ઉપસી આવ્યા તે નીચે મુજબ છે:

(૧) સૌ પ્રથમ તો આવાસના અધિકારને પ્રસ્થાપિત કરવાની જરૂર છે. એક બાબત એ સ્વીકારવી જ જોઈએ કે ઝૂંપડપટ્ટી ઉપરનું દબાણ વધતું જ જવાનું છે. જમીનના ભાવ સતત વધી રહ્યાં છે અને તેથી ઝૂંપડાવાસીઓની જમીનને ટકાવવાનું મહત્વનું બની ગયું છે.

- (૨) શાસનનાં માળખાંને બદલવાની જરૂર છે. તો જ પરિસ્થિતિમાં ફેરફાર આવી શકે.
- (૩) માત્ર સેવાઓ પૂરી પાડવાથી પરિસ્થિતિમાં ફેરફાર નહિ થાય. લોકોને જમીનનો અધિકાર આપવાની જરૂર છે.
- (૪) દરેક પરિસ્થિતિ અને સ્થળ માટે જુદા જુદા ઉકેલો હોઈ શકે છે. તમામ જગ્યાઓએ એક જ પ્રકારનો ઉકેલ લાગુ પાડવાથી અપેક્ષિત પરિણામ આવતું નથી.
- (૫) ઝૂંપડાંવાસીઓના આવાસ માટે સંસ્થાકીય ધિરાણ પ્રાપ્ત થાય તેને વિશે ચર્ચા કરવા માટેનો મંચ પૂરો પાડવો જોઈએ.
- (૬) ઝૂંપડાંવાસીઓ અને નાગરિકો સમાજ પોતે પોતાના પ્રશ્નો વિશે અવાજ રજૂ નહિ કરે ત્યાં સુધી કશું પરિવર્તન થશે નહિ. તેમનો અવાજ રજૂ થાય તે માટેની પ્રક્રિયા આગળ ધપાવવી જોઈએ.

૩. સ્વશાસન, રાજ્ય નાણાં પંચ અને સત્તાનું વિકેન્દ્રીકરણ

૧૧ માર્ચે યોજાયેલા આ પરિસંવાદમાં ૧૪૫ સહભાગીઓએ ભાગ લીધો હતો. તેમાં અમદાવાદની એચ. કે. આર્ટ્સ કોલેજના અર્થશાસ્ત્રના અધ્યાપક શ્રી હેમંતકુમાર શાહ અને અમદાવાદની સરદાર પટેલ ઈન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ ઈકોનોમિક એન્ડ સોશ્યલ રિસર્ચના ડૉ. રોહિત દેસાઈએ આ વિષય વિશે પોતાની રજૂઆત કરી હતી.

આ પરિસંવાદમાં વક્તાઓએ પંચાયતોને રાજ્ય નાણાં પંચની સમયસર રચના થાય અને તેનો અહેવાલ સમયસર રજૂ થાય તે માટે સરકાર ઉપર દબાણ લાવવા જણાવ્યું હતું. જો પંચાયતોની નાણાકીય સ્થિતિ સુધરશે અને જો તેમને નાણાકીય સ્વાયત્તતા પ્રાપ્ત થશે તો તેઓ બંધારણ હેઠળ તેમને સોંપાયેલાં કામો વધારે સારી રીતે કરી શકશે એ બાબત ઉપર તેમાં ભાર મૂકવામાં આવ્યો હતો. તેમણે કહ્યું હતું કે ગુજરાતમાં પ્રથમ રાજ્ય નાણાં પંચ ૧૯૮૫માં રચાયું હતું અને ૧૯૯૮માં તેનો અહેવાલ રજૂ થયો હતો. જો કે, આ નાણાં પંચની બધી ભલામણોનો ગુજરાત સરકારે અમલ કર્યો નથી. અત્યારે ત્રીજું નાણાં પંચ રચવાનો સમય ક્યારનોય થઈ ગયો છે પરંતુ હજુ બીજા નાણાં પંચનો અહેવાલ પણ આવ્યો નથી. રાજ્ય સરકાર તેના કુલ ખર્ચમાંથી માત્ર ૧૦ ટકા જેટલી રકમ પંચાયતોને અનુદાન અને લોન તરીકે આપે છે પરંતુ આ રકમ પણ સરકારી યોજનાઓ હેઠળ જ તેણે નિશ્ચિત કરેલાં ધોરણો અનુસાર વાપરવાની હોય છે. આથી પંચાયતોને પોતાની ઈચ્છાનુસાર પ્રાથમિકતા નક્કી કરીને ખર્ચ કરવાની સ્વતંત્રતા હોતી નથી. પંચાયતોને ગુજરાત સરકારે વધુ નાણાં આપવાની અને એ નાણાં કશીય શરતો વિના આપવાની જરૂર છે એ બાબત ઉપર ભાર મૂકવામાં આવ્યો હતો. કેટલાક સહભાગીઓએ આ પરિસંવાદમાં પંચાયતોની નાણાકીય વ્યવસ્થાઓ અને મુશ્કેલીઓ

વિશે પોતાન અનુભવો રજૂ કર્યા હતા. એકંદરે સૌનો એવો મત હતો કે નાણાકીય બાબતોમાં પણ વિકેન્દ્રીકરણ કરવાની આવશ્યકતા છે.

૪. સામાજિક ન્યાયમાં પંચાયતોની ભૂમિકા

૧૧ માર્ચે યોજાયેલા આ પરિસંવાદમાં ૮૨ સહભાગીઓએ ભાગ લીધો હતો. તેમાં અમદાવાદની એચ. કે. આર્ટ્સ કોલેજના અર્થશાસ્ત્રના અધ્યાપક શ્રી હેમંતકુમાર શાહ અને દ્વારકાના ગ્રામ્ય વિકાસ ટ્રસ્ટના નિયામક શ્રી પ્રો. ડી. એસ. કેર દ્વારા આ વિષય વિશે રજૂઆત થઈ હતી.

આ પરિસંવાદમાં સામાજિક ન્યાય ઊભો કરવામાં પંચાયતોની ભૂમિકા ઉપર ભાર મૂકવામાં આવ્યો હતો. પરિસંવાદમાં ગ્રામ પંચાયતોની સામાજિક ન્યાય સમિતિઓના કેટલાક અધ્યક્ષો હાજર હતા. તેમણે પણ તેમનાં મંતવ્યો અને અનુભવો રજૂ કર્યા હતાં. તલાટીઓ અને સરપંચોના દુશ્મનાવટભર્યા વલાણને લીધે સામાજિક ન્યાય સમિતિઓ પોતાની ભૂમિકા અસરકારક રીતે બજાવી શકતી નથી. વાસ્તવમાં, સમાજના તરછોડાયેલા અને છેવાડે ફેંકાઈ ગયેલા વર્ગો માટે સામાજિક ન્યાય સમિતિઓ મહત્વનું સાધન બની શકે તેમ છે.

છેવટે આ પરિસંવાદમાં કેટલાંક જે મહત્વનાં સૂચનો રજૂ થયાં હતાં તે નીચે મુજબ છે:

- (૧) સામાજિક ન્યાય સમિતિઓનો મુદ્દો ગ્રામ સભામાં અને ગ્રામ પંચાયતોની બેઠકોમાં રજૂ થાય તો જ સરકારોને આ અંગે જવાબદાર ઠરાવી શકાય. સામાજિક ન્યાય સમિતિઓ દ્વારા કરવામાં આવેલા ઠરાવોને ગ્રામ સભા અને ગ્રામ પંચાયતોની બેઠકો ગંભીરતાપૂર્વક હાથ ધરે તે જરૂરી છે.
- (૨) રાજ્ય સ્તરે ‘સામાજિક ન્યાય સમિતિ મંચ’ નામે એક મંચ ઊભો થયો છે. સામાજિક ન્યાય સમિતિઓ માટે ભંડોળની માગણી કરવા માટેની હિમાયત આ મંચ કરે એ જરૂરી છે. આ સમિતિઓને એ ભંડોળ વાપરવા માટેની સ્વાયત્તતા હોય એ પણ આવશ્યક છે.
- (૩) સામાજિક ન્યાય સમિતિઓનું ક્ષમતાવર્ધન થાય. માત્ર સામાજિક ન્યાય સમિતિઓની રચના થાય એ પૂરતું નથી.
- (૪) સામાજિક ન્યાય સમિતિઓ સરકાર ખાસ અંગભૂત યોજના હેઠળ જે રકમ ખર્ચે છે તે રકમ ખર્ચવા માટેની સ્વતંત્રતા હોવી જોઈએ.
- (૫) સામાજિક ન્યાય સમિતિઓને મજબૂત કરવામાં આવશે તો સમાજમાં સામાજિક ન્યાય ઊભો થશે. આ માટે લોકોને કાનૂની જોગવાઈઓની માહિતી આપવી અને સામાજિક ન્યાય સમિતિઓના સભ્યોને તાલીમ આપવી જરૂરી છે.

૫. શહેરીકરણના સંદર્ભમાં સામાજિક ક્ષેત્રો

૧૧ માર્ચે 'સાથ'ના સહયોગમાં યોજાયેલા આ પરિસંવાદમાં ૫૭ સહભાગીઓએ ભાગ લીધો હતો. તેમાં 'ચેતના'નાં સુશ્રી પલ્લવી પટેલ અને 'સેપ્ટ'ના પ્રો. શ્રી સી. એન. રે દ્વારા આ વિષય અંગે મંતવ્યો રજૂ થયાં હતાં. આ પરિસંવાદમાં વધતા શહેરીકરણના સંદર્ભમાં સામાજિક ક્ષેત્રની ભૂમિકા ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવ્યું હતું. વૈશ્વિકીકરણને પરિણામે જે ફેરફારો આવી રહ્યા છે તેને વિશે રજૂઆત થઈ હતી. શહેરની વ્યાખ્યા બાંધવામાં આવી હતી અને આરોગ્ય અને શિક્ષણ જેવી પાયાની સેવાઓની સ્થિતિ ઉપર ધ્યાન આપવામાં આવ્યું હતું. લોકો શિક્ષણ, આરોગ્ય, વીજળી, પરિવહન, સફાઈ વગેરે જેવી વધારે સારી સવલતો પ્રાપ્ત કરવા માટે શહેરો તરફ દોટ મૂકે છે. પરંતુ શહેરોમાં અપોષણ, બાળમૃત્યુ, નિરક્ષરતા, પ્રસૂતામૃત્યુ વગેરે જેવાં દૂષણો પણ દેખાય છે. લોકો અને ખાસ કરીને ગરીબો સારી સેવાઓના બદલામાં પૈસા ચૂકવવા માટે તૈયાર નથી એવી ધારણા ખોટી છે એમ આ પરિસંવાદમાં જણાવવામાં આવ્યું હતું. અનેક અભ્યાસો એમ દર્શાવે છે કે જો સારી સેવાઓનો પુરવઠો નિયમિત રીતે મળતો હોય તો ગરીબો પણ તે માટે નાણાં ચૂકવવા માટે તૈયાર હોય છે.

શિક્ષણ અને આરોગ્ય જેવી સવલતોમાં મુખ્યત્વે અત્યારે ખાનગી ક્ષેત્રની ભૂમિકા વધી રહી છે. ઉપરાંત આ સેવાઓ મુખ્યત્વે શહેરોમાં કેન્દ્રિત થયેલી દેખાય છે. તેવા સંજોગોમાં આ સેવાઓ શહેરી ગરીબોને ઉપલબ્ધ થાય તે વધારે જરૂરી છે. શિક્ષણ ક્ષેત્રે લોકો સરકારી સંસ્થાઓને બદલે ખાનગી સંસ્થાઓ પસંદ કરે છે પરંતુ ખાનગી શિક્ષણ વધારે મોંઘું છે અને તે ગરીબોને પોસાતું નથી. એટલે શિક્ષણની ગુણવત્તા જળવાય અને તે સૌને પ્રાપ્ત થાય એ જરૂરી છે. આ પરિસંવાદમાં નીચેની બાબતો ઉપસી આવી હતી:

- (૧) મહિલાઓના જીવન અને આરોગ્યનું મૂલ્ય સમજાવું જોઈએ.
- (૨) પાયાની સેવાઓ માત્ર પ્રાપ્ય બને તે મહત્વનું નથી પરંતુ તે સમાજને અને ખાસ કરીને મહિલાઓને પોસાય તેવું બનવું જોઈએ.
- (૩) મહિલાઓ માત્ર વપરાશકારો નથી પરંતુ ઉત્પાદકો પણ છે.
- (૪) સેવાઓ પૂરી પાડવા માટેની વ્યવસ્થાઓ મહિલાઓને પણ ધ્યાનમાં લેનારી હોવી જોઈએ.
- (૫) માનસિક આરોગ્યની સેવાઓમાં ગુણવત્તામાં સુધારો થવો જોઈએ.
- (૬) મહિલાઓમાં અપોષણની સમસ્યા દૂર કરવા માટે યુદ્ધના ધોરણે કામ થવું જોઈએ.
- (૭) વૃદ્ધ મહિલાઓ અને અપંગ મહિલાઓની આરોગ્યની જરૂરિયાતો ઉપર વધુ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે.
- (૮) ખાસ કરીને મહિલાઓના આરોગ્ય ઉપરનું અંદાજપત્ર મોટું

કરવાનું જરૂરી છે.

૬. શાસનની સંસ્થાઓ

૧૧ માર્ચે 'સાથ'ના સહયોગમાં યોજાયેલા આ પરિસંવાદમાં ૩૭ સહભાગીઓએ ભાગ લીધો હતો. તેમાં 'કેડિબિલિટી એલાયન્સ'નાં શ્રી કુલદીપસિંહ સોલંકી અને પંચાયતી રાજ ક્ષેત્રના જાણીતા નિષ્ણાત અને ગુજરાત સરકારના ભૂતપૂર્વ નાયબ વિકાસ કમિશનર શ્રી રમેશ મ. શાહ દ્વારા રજૂઆત થઈ હતી.

આ પરિસંવાદમાં સ્થાનિક સંસ્થાઓ, બિન-સરકારી સંગઠનો અને કંપનીઓના સંદર્ભમાં શાસનની સંસ્થાઓ વિશે ચર્ચા થઈ હતી. શાસનની સંસ્થાઓના હેતુઓ કયા છે અને તેઓ શું કરવા માંગે છે તે મહત્વનું છે. કંપનીઓની સામાજિક જવાબદારી ક્ષેત્રે હજુ ઘણું કરવાનું બાકી છે. એ જ રીતે, બિન-સરકારી સંગઠનોના પ્રમાણન ક્ષેત્રે કોઈ વ્યવસ્થા અસ્તિત્વમાં નથી. આ સંગઠનોમાં વ્યવસાયવાદ વધી રહ્યો હોવાને લીધે તેના વિશે ચિંતા વ્યક્ત કરવામાં આવી હતી. શાસનની સંસ્થાઓ પાયાની સેવાઓ કેવી રીતે પૂરી પાડે છે, ગરીબી દૂર કરવામાં તેની ભૂમિકા શું છે, સંવાદિતા જાળવવામાં તે શું કામ કરે છે વગેરે બાબતો મહત્વની છે. સામાજિક અન્વેષણ નાગરિકો દ્વારા થાય તે આ પ્રક્રિયા માટે આવશ્યક સાધન બની શકે તેમ છે.

૭. શહેરીકરણ: વિકલ્પો અને ભાવિ વ્યૂહરચનાઓ

૧૧ માર્ચે યોજાયેલા આ પરિસંવાદમાં ૫૮ સહભાગીઓએ ભાગ લીધો હતો. તેમાં 'સેતુ'ના શ્રી અચ્યુત યાજ્ઞિક, 'અસાગ'ના શ્રી કીર્તિ શાહ, 'વિકાસ'ના શ્રી રાજેશ શાહ અને 'સાથ'ના શ્રી રાજેન્દ્ર જોષીએ આ વિષય વિશે રજૂઆત કરી હતી.

આ પરિસંવાદમાં વર્તમાન સંદર્ભમાં શહેરીકરણનાં કારણો વિશે રજૂઆત થઈ હતી અને શહેરીકરણથી ઊભી થતી સમસ્યાઓ ઉકેલવા માટે વૈકલ્પિક વ્યવસ્થાઓ અને વ્યૂહરચનાઓ વિશે ચર્ચા કરવામાં આવી હતી. શહેરીકરણ લોકોના જીવન ઉપર અસર કરે છે. હાલ શહેરોનો વિકાસ કેન્દ્રમાં છે અને ગામડાંનો વિકાસ બાજુ પર ધકેલાઈ ગયો છે. તેને પરિણામે જ ગામડાંમાંથી લોકો સ્થળાંતર કરીને શહેરોમાં આવે છે. સતત અસમાન વિકાસ થતો હોવાને લીધે શિક્ષણ જેવી પાયાની સેવાઓનું ખાનગીકરણ થાય છે. રાજ્યે તે સમજવાની જરૂર છે કે તે સમાજનાં સંસાધનોની માલિક નથી પરંતુ ટ્રસ્ટી છે. સમાજ જ એ સંસાધનોનો માલિક છે. શહેરીકરણ વધતું જતું હોવાને લીધે તથા શહેરોનો ચહેરો બદલાતો હોવાને લીધે શાસનમાં વ્યવસ્થામાં પરિવર્તન અનિવાર્ય રીતે થવું જોઈએ. શહેરી ગરીબોની સ્થિતિમાં સુધારો થવો જોઈએ. શહેરી વિસ્તારો માટે કેટલીક અગત્યની

ગુજરાત સામાજિક મંચમાં ચર્ચાયેલા વિષયો

અ. મુખ્ય સભાઓ

૧. પ્રારંભિક સભા: ગુજરાત વૈશ્વિકીકરણના ત્રિભેદે
૨. સામાજિક વિકાસ અને ગુજરાત
૩. ગુજરાતમાં આર્થિક વિકાસ અને સમાનતા
૪. વૈકલ્પિક ગુજરાત: મહિલાઓના દૃષ્ટિકોણથી
૫. વૈકલ્પિક ગુજરાત: શ્રમિકો અને વંચિતોના દૃષ્ટિકોણથી
૬. વૈકલ્પિક ગુજરાત: દલિતો, આદિવાસીઓ અને સામાજિક રીતે વંચિતોના દૃષ્ટિકોણથી
૭. સમાપન સભા

આ. પરિસંવાદો

૧. દલિતો પરના અત્યાચાર અને હિંસાનાં સ્વરૂપો
૨. આદિવાસી સ્વાયત્તતા અને સ્વશાસન
૩. 'એકલ નારી શક્તિ મંચ'ના અનુભવ
૪. મહિલા અને જમીન માલિકી: ગુજરાતમાં સ્થિતિ
૫. જેન્ડર: સાહિત્ય અને પત્રકારત્વ
૬. એઈડ્સ, એન્ટી-રેટ્રોવાયરલ થેરાપી અને જેન્ડર
૭. ગુજરાતમાં ખાનગીકરણ અને શ્રમિકો ઉપર તેની અસર
૮. બાળમજૂરી: ગુજરાતના સંદર્ભમાં પ્રશ્નો અને ઉકેલો
૯. કોમવાદી વિચારધારા અને તેનો પ્રતિકાર
૧૦. ગુજરાતમાં જમીન સુધારણાની પરિસ્થિતિ અને તેનાં વિવિધ પાસાંઓ
૧૧. ગુજરાતના દરિયાકિનારે પાણી, ખેતી અને પશુ પાલન
૧૨. વૈશ્વિકીકરણની સામાજિક, આર્થિક હક્કો પર અસર
૧૩. ગ્રામીણ સ્વચ્છતા
૧૪. ગુજરાતની ભૂકંપ નીતિનું માનવ હક્કના દૃષ્ટિકોણથી વિવેચનપૂર્ણ વિશ્લેષણ
૧૫. ચૂંટાયેલી મહિલા પ્રતિનિધિઓનું સંમેલન
૧૬. શિક્ષિતોના શિક્ષણ અંગે પુનઃ વિચાર
૧૭. સાંપ્રત સમયની રંગભૂમિ: પ્રવાહ અને પડકાર
૧૮. પ્રયોગાત્મક શિક્ષણની પદ્ધતિઓ
૧૯. ત્રિભેદે - અમદાવાદની કલા: એક ખોજ
૨૦. આઈ.આઈ.પી.એલ.એસ. કન્વેન્શન
૨૧. વૈશ્વિકીકરણ તરફ જતી અર્થવ્યવસ્થા અને શહેરીકરણ: ઉદ્ભવતા પ્રશ્નો અને પડકારો
૨૨. દલિતોની રાજકીય ભાગીદારી અંગેની સ્થિતિ
૨૩. સ્થળાંતર અને કામનો અધિકાર
૨૪. મહિલાઓની જાતીયતા અને જાતીય અધિકારો
૨૫. નાટ્ય ક્ષેત્રે મહિલાઓ

૨૬. સામાજિક સંસ્થાઓ, બેન્કર્સ અને નિષ્ણાતો વચ્ચે સવાલ-જવાબ કાર્યક્રમ
૨૭. ઘરેલૂ હિંસા અને મહિલાઓના માનસિક સ્વાસ્થ્યના પ્રશ્નો અને પરિસ્થિતિ
૨૮. મજૂર કાયદાઓના અમલીકરણ અંગેની સમસ્યાઓ
૨૯. અધિકારના દૃષ્ટિકોણથી સફાઈ
૩૦. સરકારી અને બિન-સરકારી સંસ્થાઓની ભાગીદારી: નાગરિક સમાજની ભૂમિકા
૩૧. ગુજરાતનો દરિયાકાંઠો અને માછીમારો
૩૨. માનવ અધિકારો: આંતરરાષ્ટ્રીય ચર્ચાઓ અને ગુજરાતની પરિસ્થિતિ
૩૩. સંસ્થાકીય માળખાંઓ અને મહિલાઓ પર તેની અસર
૩૪. ગ્રામ વિસ્તારમાં પીવાના પાણીનું વિતરણ
૩૫. ગુજરાતમાં પૂર રાહત અંગે વિવિધ ક્ષેત્રોની અસરોનું મૂલ્યાંકન અનુભવોનું આદાન-પ્રદાન; બહુઆયામી અસરોનું પૃથક્કરણ
૩૬. વંચિતોની વિધાનસભા
૩૭. માલધારીઓ અને તેમના જીવન નિર્વાહના પ્રશ્નો
૩૮. શહેરી વસવાટ અને માળખાકીય સુવિધાઓ
૩૯. જનસમુદાય આધારિત તબીબી વ્યવસાય: નિષ્ણાતો, ખાનગી વ્યવસાયીઓ અને સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ
૪૦. અવરોધમુક્ત પર્યાવરણ
૪૧. પ્રયોગાત્મક શિક્ષણની પદ્ધતિઓ - કાર્યને આધારે શિક્ષણ
૪૨. સામાજિક ન્યાય અને સમન્વય
૪૩. ત્રિભેદે - અમદાવાદની કલા: એક ખોજ
૪૪. દલિતો માટે જમીન સુધારણા અમલીકરણ અંગે પરિસ્થિતિ
૪૫. આદિવાસી મહિલાઓ અને જમીન માલિકી
૪૬. કાર્યસ્થળે મહિલાઓની જાતીય સતામણી-ખાસ કરીને શ્રમિક મહિલાઓના મુદ્દાઓ
૪૭. બચત, ધિરાણ અને મહિલાઓનું સશક્તિકરણ
૪૮. સી.એસ.ડબલ્યુ અને તેમના પ્રશ્નો
૪૯. અસંગઠિતોનું સંગઠીકરણ (બાંધકામ મજૂરો, હંગામી મજૂરો, સ્થળાંતરિત મજૂરો)
૫૦. ઉદ્યોગોમાં આરોગ્ય અને સુરક્ષા
૫૧. બાળ વિવાહ
૫૨. શહેરી માલધારીઓના પ્રશ્નો
૫૩. ગુજરાતનો દરિયાકાંઠો અને ઔદ્યોગિકીકરણ
૫૪. શહેરી ગરીબો માટે સ્વચ્છતાની વ્યવસ્થા: પડકારો
૫૫. શહેરી પાણી વિતરણ વ્યવસ્થા અને સ્વચ્છતા

૫૬. આપત્તિ અંગેની સત્તાવાર તકેદારીઓ
 ૫૭. સ્થાનિક સ્વરાજ્ય: રાજ્ય નાણાં પંચ, સત્તાનું વિકેન્દ્રીકરણ
 ૫૮. વંચિતો માટે શિક્ષણ અને નૈતિક મૂલ્યોનું માળખું
 ૫૯. અક્ષમતા અને વિવિધ કાયદાઓનું અમલીકરણ
 ૬૦. માનવ અધિકારોના રક્ષક તરીકે ન્યાય વ્યવસ્થાની ભૂમિકાની સમીક્ષા
 ૬૧. માથે મેલું ઉપાડવાનું અને તેને દૂર કરવાની વ્યૂહરચનાઓ
 ૬૨. દલિત સાહિત્ય
 ૬૩. આદિવાસી ઓળખ અને કોમવાદ
 ૬૪. મહિલા પરના અત્યાચાર/હિંસા: લોકસુનાવણી
 ૬૫. વિવિધ ચળવળોમાં લિંગ આધારિત મુદ્દાઓને સ્થાન: વિવિધ ચળવળો વચ્ચે સંવાદ
 ૬૬. મહિલા અને ફિલ્મ
 ૬૭. શું બચત જૂથો બેંકર, સામાજિક સંસ્થાઓ કે લોકોની જરૂરિયાત છે?
 ૬૮. સહકારી મંડળીઓ: વર્તમાન અને ભવિષ્ય
 ૬૯. મુસ્લિમ લઘુમતીઓની સામાજિક વિકાસની સમસ્યાઓ
 ૭૦. કોન્ટ્રાક્ટ મજૂરો
 ૭૧. બાળકીઓ
 ૭૨. યુવા અને રાજકારણ
 ૭૩. ભારતમાં દવાઓ પોસાય?
 ૭૪. ગુજરાતના દરિયાકાંઠાના વિસ્તારોમાં હસ્તકલા
 ૭૫. સી.બી.ડી.પી.નું સંસ્થાકરણ - પ્રેઝન્ટેશન વર્કશોપ/કેસ સ્ટડીઝ અને ડિસ્પલે
 ૭૬. ગ્રામ સભાઓમાં લોકોની ભાગીદારી
 ૭૭. એઈડ્સ
 ૭૮. શહેરીકરણના સંદર્ભમાં સામાજિક ક્ષેત્ર
 ૭૯. અક્ષમતા અને શિક્ષણ
 ૮૦. વંચિતોની વિધાનસભા
 ૮૧. ખાનગી અને જાહેર ક્ષેત્રે આરક્ષણ
 ૮૨. વિકાસને કારણે આદિવાસીઓનું સ્થળાંતર
 ૮૩. શાળાના વિકલ્પો
 ૮૪. મહિલા અને ટેલિવિઝન
 ૮૫. સ્થાનિક કક્ષાએ આયોજન
 ૮૬. શ્રમિકોના દૃષ્ટિકોણ અને આર્થિક વિકાસ: રોજગાર, સામાજિક સુરક્ષા, આત્મ ગૌરવ
 ૮૭. સી.એસ.એસ. - શિક્ષણમાં સમાનતા, પ્રામાણિકતાના મુદ્દાઓ
 ૮૮. યુવા અને કારકિર્દી માહિતી
 ૮૯. માહિતીનો અધિકાર

૯૦. અન્ન અધિકાર: સામાજિક ચકાસણીના અનુભવો
 ૯૧. વ્યક્તિગત કાયદાઓ અંગેની માહિતી
 ૯૨. દુષ્કાળ રાહત કે દુષ્કાળ નિવારણ? ગુજરાત દુષ્કાળ રાહત મેન્યુઅલનું વિશ્લેષણ
 ૯૩. સામાજિક ન્યાયમાં પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓની ભૂમિકા
 ૯૪. શાળાએ શું આપવું જોઈએ?
 ૯૫. યુવા અને શિક્ષણ
 ૯૬. શહેરી સ્વશાસનની સંસ્થાઓ
 ૯૭. અક્ષમતા અને રોજગાર
 ૯૮. ડાકણ પ્રથા: કાયદાકીય ઉપાયોની જરૂર
 ૯૯. દલિતો પર કોમી રમખાણોની અસરો
 ૧૦૦. જંગલ અધિકારોનો ખરડો
 ૧૦૧. મહિલા ઉપરની હિંસાને નાથવાની વ્યૂહરચના
 ૧૦૨. જેન્ડર વિકાસ અને જાહેર નીતિઓ
 ૧૦૩. જાહેર આરોગ્ય વ્યવસ્થા અને મહિલાઓ પરના અત્યાચારો
 ૧૦૪. પાટણ કેસ: ગ્રામ મહિલાઓ થકી જાહેર આરોગ્ય વ્યવસ્થા
 ૧૦૫. મજૂર ચળવળની ગુજરાતમાં મુશ્કેલીઓ
 ૧૦૬. મહિલા અને શ્રમ: અસંગઠિત ક્ષેત્રમાં મહિલાઓ
 ૧૦૭. સામાજિક ભેદભાવોની બાળકો પર અસર
 ૧૦૮. યુવા અને જાહેર માધ્યમો
 ૧૦૯. માલધારી અને શિક્ષણ
 ૧૧૦. ઈ.જી.એ.
 ૧૧૧. ગાંધી વિચારધારા પરનું શિક્ષણ: આજના સંદર્ભમાં તેની અસરકારકતા અને ઉપયોગિતા - વિવેચનાત્મક મૂલ્યાંકન
 ૧૧૨. ગુજરાતની આરોગ્યની પરિસ્થિતિ સમીક્ષા અને સ્વાસ્થ્ય અને સ્વાસ્થ્ય સુરક્ષા મેળવવાનો હક્ક-ભાગીદારી નીતિ.
 ૧૧૩. સ્વચ્છતાનું રાજકારણ
 ૧૧૪. શહેરીકરણ: વિકલ્પો અને ભવિષ્યની વ્યૂહરચના
 ૧૧૫. સરકારી અને બિનસરકારી સંસ્થાઓની ભાગીદારી
 ૧૧૬. પર્યાવરણીય મૂલ્યાંકનમાં લોકોના પ્રતિભાવો
 ૧૧૭. ગુજરાતમાં સ્વાસ્થ્યની પરિસ્થિતિમાં સુધારા
 ૧૧૮. જેન્ડર સમાનતા નીતિ અંગે રજૂઆત
 ૧૧૯. દલિતોની રાજકીય ભાગીદારી અંગેની સ્થિતિ
 ૧૨૦. ભુરયા સમિતિની ભલામણો
 ૧૨૧. પી. એન્ડ ડી.ટી. કાયદા અંગે જૂથ ચર્ચા
 ૧૨૨. ઉત્તમ પદ્ધતિઓ અંગે મહિલા બચત જૂથનાં સંગઠનોની બહેનોનું આદાન-પ્રદાન
 ૧૨૩. સ્ત્રીઓના જમીન માલિકી અધિકાર

બાબતો નજરે પડતી જણાય છે:

- (૧) શહેરીકરણ વધતું જાય છે અને શહેરોમાં રહેતી વસ્તીનું પ્રમાણ વધતું જાય છે.
- (૨) શહેરોનો વિકાસ થતો જાય છે પરંતુ એ વિકાસ અસંતુલિત છે.
- (૩) શહેરોમાં પ્રદૂષણની માત્રા વધતી જાય છે. ખાસ કરીને હવા અને પાણીનું પ્રદૂષણ ધ્યાન ખેંચતી બાબત છે.
- (૪) શહેરોમાં સંગઠિત ક્ષેત્રમાં રોજગારી ઊભી થવાનું વલણ વધે છે. પરંતુ ગરીબોને રોજગારી મેળવવામાં ભારે મુસીબતનો સામનો કરવો પડે છે.
- (૫) અસંગઠિત ક્ષેત્ર પણ ખૂબ જ ઝડપથી વધતું જાય છે.
- (૬) અસંગઠિત ક્ષેત્રમાં રોજગારી વધે છે પરંતુ પર્યાવરણને તેનાથી ખૂબ જ ઓછું નુકસાન થાય છે. જો કે, નગરના સત્તાવાળાઓ તેમના પ્રત્યે મોટે ભાગે દુશ્મનાવટભર્યું વર્તન દાખવતા હોય છે.
- (૭) શહેરોમાં ઝૂંપડપટ્ટીનું પ્રમાણ વધતું જાય છે. જો સરકાર એક મકાન બાંધતી હોય અને ખાનગી ક્ષેત્ર બે મકાનો બાંધતું હોય તો લોકો આઠ મકાનો બાંધતા હોય છે.
- (૮) પાયાની સેવાઓની સવલતો જેટલી ઝડપથી શહેર વિકસે છે એટલી ઝડપથી વિકસતી નથી માટે પરિસ્થિતિ વણસતી જાય છે. જેમ વસ્તી વધે છે તેમ આ પરિસ્થિતિ વધારે વણસતી જાય છે.
- (૯) શહેરી ગરીબોને ઘણી વાર મનુષ્ય ગણવામાં આવતા નથી અને તેમની સાથે લોકોનો તથા સરકારનો વ્યવહાર અમાનવીય હોય છે.

આ પરિસંવાદમાં અંતે નીચે મુજબનાં સૂચનો ઉપસી આવ્યાં હતાં:

- (૧) વિકાસની વ્યાખ્યા બદલવાની જરૂર છે. વિકાસ માટે આપણે કોનો વિકાસ, વિકાસ શા માટે, વિકાસ કેવી રીતે, વિકાસ ક્યા ખર્ચે અને કોના દ્વારા વિકાસ જેવા પ્રશ્નો પૂછવાની જરૂર છે. જે વિકાસ ગરીબ વિરોધી હોય, પર્યાવરણ વિરોધી હોય, અસમાનતા ઊભી કરનારો હોય, શોષક હોય અને માનવતાનું હનન કરનારો હોય તેવા વિકાસની પ્રક્રિયા અસહ્ય ગણાવી જોઈએ.
- (૨) શહેરીકરણના સિદ્ધાંત સામે જ પ્રશ્ન ઊભો કરવાની જરૂર છે. વિકાસની આપણી વ્યાખ્યાને આધારે શહેરીકરણનો માર્ગ પસંદ થવો જોઈએ.
- (૩) આર્થિક વિકાસને માત્ર જથ્થાના સંદર્ભમાં નહિ પરંતુ ગુણવત્તાના સંદર્ભમાં માપવો જોઈએ.
- (૪) વિકાસનું સ્વરૂપ પણ એટલું જ મહત્વનું છે. ઉદ્યોગીકરણથી થતો વિકાસ રચનાત્મક છે કે વિનાશાત્મક તે નક્કી કરવાની

જરૂર હોય છે. તે સમતાપૂર્ણ, હિંસા ટાળનારો, લોભ દૂર કરનારો અને શાંતિ ઊભી કરનારો હોવો જોઈએ.

- (૫) નાગરિક સમાજની પુનર્સર્જન થવું જોઈએ. રાજ્ય અને ટેકારૂપ વ્યવસ્થાઓ ફરીથી ઊભી થવી જોઈએ.
- (૬) સામાજિક ક્ષેત્રોને ફરીથી સજીવન કરવાની આવશ્યકતા છે. એ જ રીતે ગરીબો માટેની સંસ્થાઓની પુનર્રચના થવી જોઈએ.

૮. સ્થાનિક સ્તરનું આયોજન

૧૧ માર્ચે યોજાયેલા આ પરિસંવાદમાં ૫૮ સહભાગીઓએ ભાગ લીધો હતો. તેમાં અમદાવાદની એચ.કે. આર્ટ્સ કૉલેજના પ્રો. હેમંતકુમાર શાહ, 'ઉન્નતિ'ના શ્રી ભાનુભાઈ મિસ્ત્રી અને અમદાવાદ જિલ્લાના નેસડા ગામના સરપંચ શ્રી નારણભાઈએ આ વિષય વિશે રજૂઆત કરી હતી.

આ પરિસંવાદમાં સૂક્ષ્મ સ્તરીય આયોજનની પ્રક્રિયા વિશે વિગતવાર વાત થઈ હતી. આયોજનની પ્રક્રિયા નીચેથી ઉપર તરફની હોવી જોઈએ અને બંધારણમાં તે અંગેની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. જિલ્લા આયોજન સમિતિ અને મેટ્રોપોલિટન આયોજન સમિતિની જોગવાઈ ૭૪માં બંધારણ સુધારામાં કરવામાં આવી છે. પરંતુ ગુજરાત સહિતનાં રાજ્યોમાં આ સમિતિઓની રચના નથી થઈ એ બાબત ઘણી જ ખેદજનક છે. પંચાયતો અને પાલિકાઓને તેમનું આયોજન કરવાની અને એ આયોજનનો અમલ કરવાની છૂટ હોવી જોઈએ. આ સ્થાનિક સ્તરના આયોજનના અમલ માટે જરૂરી નાણાકીય વ્યવસ્થા રાજ્યે કરવી જોઈએ. વિકેન્દ્રિત ઢબે જો આયોજન થાય તો જ આયોજન અને વિકાસ પારદર્શી અને ઉત્તરદાયી બને તથા લોકો વિકાસની પ્રક્રિયામાં સહભાગી થાય.

અમદાવાદ જિલ્લાના ધોળકા તાલુકાના નેસડા ગામના સરપંચ શ્રી નારણભાઈએ ગ્રામ સભાના સભ્યો, પંચાયતના સભ્યો અને નાગરિક નેતાઓની મદદથી તેમની પંચાયતમાં કેવી રીતે સૂક્ષ્મ સ્તરીય આયોજન થયું તેને વિશેની વિગતો અને અનુભવો રજૂ કર્યાં હતાં. ગામના ફળિયાઓમાં બેઠકો યોજવામાં આવી, સામાજિક નકશા તૈયાર થયા, ગ્રામ સભામાં સૂક્ષ્મ સ્તરીય યોજના વિશે ચર્ચાઓ થઈ, પંચાયતનું અંદાજપત્ર એ યોજના મુજબ તૈયાર થયું અને અંદાજપત્રમાં થયેલી ફાળવણી અનુસાર કામો થયાં એ બાબતો સમગ્ર પ્રક્રિયા સાથે આ પરિસંવાદમાં રજૂ થઈ હતી. ઉપરાંત, ભચાઉ નગરપાલિકામાં ભૂકંપ બાદ પુનર્રચના અને પુનર્વસનની પ્રક્રિયામાં સહભાગી આયોજન કરવા માટેના 'ઉન્નતિ'ના પ્રયાસો કેવા રહ્યા અને તેમાં કઈ કઈ કાળજી રાખવામાં આવી હતી તેના અનુભવો પણ રજૂ થયા હતાં અને સહભાગી પુનર્વસન ઉપર ભાર મૂકાયો હતો.

સાંપ્રત પ્રવાહ

આરોગ્ય સેવાઓમાં લોકભાગીદારી

‘જન સ્વાસ્થ્ય અભિયાન’ ભારતમાં આરોગ્યના મુદ્દે કાર્યરત સૌથી મોટું નેટવર્ક છે. તેમાં મહિલા, વિજ્ઞાન આરોગ્ય ક્ષેત્રે કામ કરતાં લોક સંગઠનો જોડાયેલાં છે. આ અભિયાનની શરૂઆત વર્ષ ૨૦૦૦માં ‘પીપલ્સ હેલ્થ એસેમ્બલી’ની તૈયારી દરમ્યાન કરવામાં આવી હતી. ૧૯૭૮ આત્મા આતામાં કરાયેલા ઠરાવમાં ‘સૌને માટે આરોગ્ય - ૨૦૦૦’ ઉપર કરાયેલા કાર્યની સમીક્ષા કરવામાં આવી. તેમાં ભારતમાં પાંચ લાખ લોકો જોડાયા હતા.

આ જુંબેશ દરમ્યાન આરોગ્યનો અધિકાર એ મૂળભૂત હક્ક છે તેવો અભિગમ રાખી ‘સૌ માટે આરોગ્ય ૨૦૦૦ સુધી’ આંતરરાષ્ટ્રીય સૂત્ર અપાયું. સૂત્રને સાકાર કરવા માટેની હાલની રણનીતિઓની ટીકા કરતાં, નવું દિશા સૂચન કરવામાં આવ્યું હતું. અભિયાન પરત્વે ૩૦ નવેમ્બર, ૧ ડિસેમ્બર ૨૦૦૦ દરમ્યાન કોલકાતા ખાતે લોક આરોગ્ય સભા યોજવામાં આવી હતી. તેમાં ૨૦૦૦ પ્રતિનિધિઓએ ભાગ લીધો હતો. સભામાં ‘સૌ માટે આરોગ્ય, આજે જ’ની માગણી ઉપર રણનીતિઓ ઘડાઈ હતી.

ભારતમાંથી એક સબળ પ્રતિનિધિ મંડળે ૪-૮ ડિસેમ્બર, ૨૦૦૦ દરમ્યાન ઢાકા ખાતે યોજાયેલી ‘પીપલ્સ હેલ્થ એસેમ્બલી’માં ભાગ લીધો હતો. ભારતમાં થયેલા પ્રયાસને એક સફળ સંગઠિત જુંબેશ જણાવવામાં આવી હતી. આજે પણ જન સ્વાસ્થ્ય અભિયાનના નેજા હેઠળ સભ્યો આરોગ્યના પાયાના અધિકાર સ્થાપિત કરવા કાર્યરત છે.

ગુજરાતમાં રાષ્ટ્રીય જુંબેશના ભાગરૂપે નવેમ્બર-૨૦૦૦માં વડોદરા ખાતે જન સ્વાસ્થ્ય સભા યોજવામાં આવી હતી. તેમાં ૧૫ જિલ્લામાંથી ૭૦૦ પ્રતિનિધિઓએ મળીને ગુણવત્તાવાળી સ્વાસ્થ્ય સેવાઓની પહોંચ વધારવાની માંગ મૂકી હતી. ‘જન જનનો એક પોકાર, આરોગ્ય છે સૌનો અધિકાર’ સભામાંથી ઉભરેલાં સૂચનોને આગળ રાષ્ટ્રીય સભા અને આંતરરાષ્ટ્રીય સભામાં પ્રતિનિધિ મંડળ દ્વારા લઈ જવામાં આવ્યાં હતાં.

૨૦૦૧મા વર્ષમાં થયેલા ધરતી કંપ અને ૨૦૦૨ના વર્ષ ગોધરાકાંડ પછી ગુજરાતમાં સભ્ય સંસ્થાઓ રાહત અને વિસ્થાપનના કાર્યમાં

વ્યસ્ત રહી હતી. આત્માઆતા ઘોષણાનાં ૨૫ વર્ષ પૂરાં થતાં ૨૦૦૩માં જન સ્વાસ્થ્ય અભિયાન - ભારત દ્વારા રાષ્ટ્રવ્યાપી સ્વાસ્થ્ય અધિકારોનું સીધું હનન થયું હોય અથવા અપૂરતી જન આરોગ્યના સેવાઓની પહોંચ, ઉપલબ્ધતા, ગુણવત્તાને કારણે થતા આરોગ્ય મૂળભૂત હક્કનો ઈન્કાર થાય તેનું દસ્તાવેજીકરણ હાથ ધરવામાં આવ્યું હતું.

ગુજરાતમાં પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્ર, સામુદાયિક સ્વાસ્થ્ય કેન્દ્રો તથા આરોગ્ય સેવાઓના ઈન્કારના કેસોનું દસ્તાવેજીકરણ કરવામાં આવ્યું હતું. ત્યાર બાદ જુન-૨૦૦૪ના ખંભાતના અકીક કાર્યકરો અને પંચમહાલ દાહોદમાં જનસુનાવણીઓ યોજાઈ. જુલાઈ-૨૦૦૫માં ભોપાલ ખાતે રાષ્ટ્રીય માનવ અધિકાર પંચ આ અભિયાનના સંયુક્ત ઉપક્રમે ‘પશ્ચિમ ભારત જનસુનવાઈ’માં ગુજરાત રાજ્યમાં આરોગ્ય સેવાઓની સ્થિતિના અહેવાલની પ્રસ્તુતિ કરવામાં આવી હતી. આ સુનવાઈમાં હાજર રહેલા ગુજરાત આરોગ્ય કમિશનરે મુદ્દાઓની નોંધ લેતાં કહ્યું કે, આરોગ્ય સેવાઓની પહોંચ વધારવા અને સુધારવા તેઓ જે.એસ.એ. સાથે મળીને કાર્ય ઉપાડશે. ગુજરાત સરકાર તરફથી રાષ્ટ્રીય માનવ અધિકાર પંચને પણ લીધેલાં પગલાં પર અહેવાલ અપાયો હતો.

જાન્યુઆરી-૨૦૦૫માં યોજાયેલા ‘રાજ્ય મહિલા સ્વાસ્થ્ય સંવાદ’ (૧૦મી આંતરરાષ્ટ્રીય મહિલા સ્વાસ્થ્ય સંવાદના ભાગરૂપે)માં ૧૦૦ જેટલા સહભાગીઓએ મહિલા આરોગ્યના પ્રશ્નો અનુભવોની આપ-લે કરી હતી, અને સ્વાસ્થ્યના મુદ્દે સંયુક્ત પ્રયાસો કરવાની જરૂરિયાત જણાવી હતી. સંવાદમાં હાજર રહેલા રાજ્ય આરોગ્ય વિભાગના અધિકારીઓ પણ આરોગ્ય સેવાઓની પહોંચ, ગુણવત્તા અને અસરકારક વધારવા માટે સંસ્થાઓ સાથે કાર્ય કરવાની વિચારને આવકાર્યો.

૨૦૦૫માં જન સ્વાસ્થ્ય અભિયાનમાં એક કાર્યકારી જૂથનું નિર્માણ કરવામાં આવ્યું. રાજ્ય સ્તરે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ, ગ્રામ આરોગ્ય કાર્યકરો, રાજ્ય આરોગ્ય અને કુટુંબ કલ્યાણ વિભાગના અધિકારીઓ અને જુદા સ્તરના કર્મચારીઓ અને વંચિત સમુદાય સાથે બેઠકો યોજવામાં આવી. એ પછી રાજ્યમાં મહિલા અને લોક સ્વાસ્થ્યને મુદ્દે કાર્યરત સભ્યોએ જન આરોગ્ય સેવાઓમાં લોક ભાગીદારી કાયમ કરવા માટેની નીતિ ઘડવાની પહેલ કરી.

છેલ્લા ત્રણ માસ દરમ્યાન 'ઉન્નતિ' દ્વારા નીચે મુજબની પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરવામાં આવી હતી:

૧. સામાજિક સમાવેશ અને સક્ષમતા

દલિતોના અધિકારો

પશ્ચિમ રાજસ્થાનમાં જોધપુર જિલ્લાના ૭ તાલુકા, બાડમેરના ૪ તાલુકા અને જેસલમેરના ૧ તાલુકામાં 'દલિત અધિકાર અભિયાન'ને પ્રોત્સાહન આપવામાં આવી રહ્યું છે. જોધપુર જિલ્લાના મંદોર અને ઓશિયાન તાલુકાઓના ૪૮ નાગરિક નેતાઓ માટે બે દિવસની એક તાલીમ પાયાની સેવાઓની પ્રાપ્તિ અને દેખરેખ વિશે હાથ ધરવામાં આવી. બાડમેરના બાયતુ અને જોધપુરના ભોપાલગઢ તાલુકાઓમાં નેતૃત્વ તાલીમ હાથ ધરવામાં આવી કે જેમાં ૫૫ નાગરિક નેતાઓએ ભાગ લીધો હતો. 'મજ દૂર કિસાન શક્તિ સંગઠન' દ્વારા અમારા સ્ટાફ માટે માહિતીના અધિકાર વિશે એક દિવસની અભિમુખતા કાર્યશાળા યોજવામાં આવી હતી. તે પછી જોધપુર અને બાડમેર જિલ્લાઓમાં ૮ તાલુકા સ્તરની તાલીમ યોજવામાં આવી હતી. તેમાં ૨૪૫ નાગરિક નેતાઓએ ભાગ લીધો હતો. છેલ્લા ત્રણ માસ દરમ્યાન અત્યાચારના ૮ કિસ્સાઓ, જાહેર સ્થળોએ ભેદભાવના ૨ કિસ્સાઓ અને જમીન ઉપર દબાણના ૨ કિસ્સાઓ વિશે કેસ કરવામાં આવ્યા છે. ૨ તાલુકાઓમાં ૨૦૮ વીધા જમીન છૂટી કરવામાં આવી હતી અને વહીવટી તંત્ર ઉપર દબાણ લાવવા માટે જિલ્લા સ્તરે દેખાવો યોજવામાં આવ્યા હતા. જે વિવિધ દલિત નેતાઓની લડતો અને આંદોલનોએ દલિત વિચારધારા ઊભી કરવામાં સીમાચિહ્નરૂપ પ્રદાન આપ્યું છે તેમની વિગતો દર્શાવતી એક પુસ્તિકા પ્રકાશિત કરવામાં આવી હતી. શહીદ ભગતસિંહ દિન નિમિત્તે એક સમ્મેલન યોજવામાં આવ્યું હતું. તેમાં 'દલિત અધિકાર અભિયાન'ની પ્રવૃત્તિઓની સમીક્ષા કરવામાં આવી હતી અને ભાવિ પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. તેમાં ૫૦૦ નેતાઓએ ભાગ લીધો હતો. છોકરીઓના પ્રશ્નો વિશે જાગૃતિ ઊભી કરવા માટે 'વિકલ્પ સંસ્થાન'ને 'આપણી દીકરીનો હક' વિશે એક રેલીનું આયોજન કરવા માટે ટેકો પૂરો પાડવામાં આવ્યો હતો. પાણી અને સફાઈ વિશે ત્રણ તાલુકા સ્તરીય કાર્યશાળાઓ યોજવામાં આવી હતી. તેમાં શાળેય બાળકો સહિત સ્ત્રી-પુરુષ નેતાઓએ ભાગ લીધો હતો. તેમાં સ્વચ્છતા અને આરોગ્ય ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવ્યું હતું. સહભાગી સંસ્થાઓના સહયોગ સાથે ઉદેપુર જિલ્લામાં પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓની સ્થિતિ અને જયપુર નગરમાં ઘરેલૂ કામદારોની સ્થિતિ વિશે બે અભ્યાસો શરૂ કરવામાં આવ્યા છે.

વિકલાંગતા

'ગુજરાત ઈન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ સિવિલ એન્જિનિયર્સ એન્ડ આર્કિટેક્ટ્સ'ના સભ્યો માટે તા.૨૧.૧.૨૦૦૬ના રોજ 'એક્સેસ રિસોર્સ ગ્રૂપ'ના ટેકા સાથે એક અભિમુખતા કાર્યક્રમ યોજવામાં આવ્યો હતો. તેમાં સ્થાપત્ય કલાના વ્યવસાયીઓ અને વિદ્યાર્થીઓ સહિત ૫૦ જેટલા લોકોએ હાજરી આપી હતી. તેમાં વિકલાંગ લોકોની પહોંચને પ્રોત્સાહન આપવા માટે સ્થિતિ, જરૂરિયાત અને પ્રયાસો ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવ્યું હતું. 'ઉન્નતિ' અને 'હેન્ડિકેપ ઈન્ટરનેશનલ' દ્વારા તા.૪.૩.૨૦૦૬ના રોજ વડોદરા ખાતે મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટીના સમાજ કાર્ય વિભાગ દ્વારા આયોજિત એક રાષ્ટ્રીય કાર્યશાળામાં 'સામાજિક વિકાસ માટે સરહદની પેલે પાર' વિષય વિશે એક અભ્યાસ લેખ રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો. 'એક્સેસ રિસોર્સ ગ્રૂપ' અને વિકલાંગ વ્યક્તિઓ સહિત ૭ સભ્યોની એક ટુકડીએ અમદાવાદની 'સરદાર પટેલ જાહેર વહીવટ સંસ્થાન' (સ્પિપા)નું વચગાળાનું ઓડિટ કરવા માટે તેની મુલાકાત લીધી હતી. આ જૂથ દ્વારા અગાઉ જે પહોંચ ઓડિટ અહેવાલ સુપરત કરવામાં આવ્યો હતો તેના આધારે સંબંધિત સત્તાવાળાઓએ મકાનમાં જરૂરી સુધારાઓ કર્યા હતા. સુધારાઓનો અમલ કરનારી ટુકડીને જરૂરી ફેરફારો કરવા માટે એક વચગાળાનો અહેવાલ સુપરત કરવામાં આવ્યો હતો. સામાજિક ન્યાય અને અધિકારિતા વિભાગે ગુજરાતમાં 'સ્પિપા'ના મકાનને સંપૂર્ણ પહોંચ ધરાવતું નમૂનારૂપ મકાન બનાવવા માટે નાણાકીય ટેકો પૂરો પાડ્યો છે.

આપત્તિના સામનાની તૈયારી

ગુજરાતમાં કચ્છમાં ભયાઉ નજીક ૧૦ સ્થળોએ સામુદાયિક આકસ્મિકતા યોજનાઓ તૈયાર કરવાની પ્રક્રિયાના ભાગ રૂપે સામાજિક નકશાઓ તૈયાર કરવામાં આવ્યા હતા. એક સ્થળે સ્ત્રીઓ માટે સામુદાયિક શૌચાલયો બાંધવા માટે ચર્ચા થઈ હતી. બીજા સ્થળે ૨૦૦ ઘરોનું સુરક્ષાલક્ષી ઓડિટ કરવામાં આવ્યું હતું અને તેમને સુધારવા માટે ટેકનિકલ ટેકો પૂરો પાડવામાં આવ્યો હતો. ત્રણ સમુદાયોમાં અસહાય પરિવારોને ૫૭ સૌર ઊર્જા સંચાલિત લાઈટો પૂરી પાડવામાં આવી હતી. 'ઉન્નતિ' દ્વારા અને અન્ય બિન-સરકારી સંગઠનો દ્વારા રચાયેલાં સ્વ-સહાય જૂથોને પુનર્જીવિત કરવા માટે ૧૦ જૂથો સાથે બેઠકો યોજવામાં આવી હતી. તેઓ શા માટે કાર્ય કરતાં બંધ થઈ ગયાં તેની ચર્ચા થઈ હતી.

તા.૨૦.૩.૨૦૦૬ના રોજ સક્રિય મહિલા સ્વ-સહાય જૂથોએ આંતરરાષ્ટ્રીય મહિલા દિનની ઊજવણી કરી હતી. તેમાં ૧૨૩ મહિલાઓએ ભાગ લીધો હતો. ભરતગૂંથણ કરનારી મહિલા કારીગરોને જીવનનિર્વાહ માટે ટેકો પૂરો પાડવા વર્તમાન હસ્તકલા દુકાનો સાથે બજાર સંપર્ક સ્થાપવામાં આવી રહ્યો છે તે ઉપરાંત, કાચો માલ અને તૈયાર વસ્તુઓ બંને માટે સંગ્રહ સંચાલન નિયંત્રણ વ્યવસ્થા ઊભી કરવામાં આવી છે.

ક્ષમતાવર્ધન

અમદાવાદના 'સાબરમતી સમૃદ્ધિ સેવા સંઘ' દ્વારા આયોજિત સ્ત્રી-પુરુષ ભેદભાવ જાગૃતિ અંગેના ત્રણ દિવસના એક શિબિરમાં તેમના કામ સંબંધી પાયાના ખ્યાલોની સમજ ઊભી કરવા માટે અને તેમના કામમાં તે ખ્યાલો લાગુ પાડવા માટે ટેકો અપાયો હતો. આ કાર્યક્રમ ૯થી ૧૧ જાન્યુઆરી દરમિયાન યોજવામાં આવ્યો હતો. સંસ્થાના કાર્યકરોની ટુકડીને સમુદાય સ્તરે જાગૃતિ ઊભી કરવા માટેનાં સાધનો અને પદ્ધતિઓ સાથે સજ્જ કરવામાં આવી હતી. અફઘાનિસ્તાનનાં 'આગાખાન ફાઉન્ડેશન' દ્વારા કરાયેલી વિનંતીને આધારે અફઘાનિસ્તાનના સ્વૈચ્છિક ક્ષેત્ર અને સરકારના ૧૬ પ્રતિનિધિઓ માટે એક નિદર્શન મુલાકાતનું સંકલન કરવામાં આવ્યું હતું. ૩થી ૧૪ ફેબ્રુઆરી, ૨૦૦૬ દરમિયાન યોજાયેલી આ મુલાકાત દરમિયાન મહિલાઓના વિકાસલક્ષી કાર્યક્રમોનો અમલ કરનારાં સંગઠનોની મુલાકાત લેવામાં આવી હતી અને સ્ત્રી-પુરુષ સામાજિક ભેદભાવ સંબંધિત પ્રશ્નો વિશે સહભાગીઓને અભિમુખ કરવામાં આવ્યા હતા. તેનો હેતુ અફઘાનિસ્તાનમાં મહિલા વિકાસના પ્રયાસોને પ્રોત્સાહન પૂરું પાડવાનો હતો.

૨. નાગરિક નેતૃત્વ અને શાસન

ગ્રામીણ શાસન

ગુજરાતમાં 'રાજ્ય ગ્રામ વિકાસ સંસ્થાન' (એસ.આઈ.આર.ડી.) સાથેના સહયોગમાં પંચાયતોના પ્રતિનિધિઓ માટે 'સેટકોમ' આધારિત તાલીમોની શરૂઆત કરવામાં આવી છે. પંચાયતી રાજ વિશેની સમજ ઊભી કરવા માટે ૨૧-૨૨ ફેબ્રુઆરી, ૨૦૦૬ દરમિયાન ૨૫ જિલ્લાઓમાં ૩૮ કેન્દ્રોના સંકલનકારો માટે પ્રશિક્ષક તાલીમ યોજવામાં આવી હતી. 'જિલ્લા ગ્રામ વિકાસ એજન્સી' (ડી.આર.ડી.એ.) દ્વારા નિયુક્તિ પામેલા વિસ્તરણ અધિકારીઓ, મદદનીશ પરિયોજના અધિકારીઓ અને ગ્રામ સેવકો તેમાં સહભાગીઓ હતા. જાન્યુઆરી-૨૦૦૬ દરમિયાન ગ્રામ સભાઓમાં લોકોની ભાગીદારી ઊભી કરવા માટે અમદાવાદ અને સાબરકાંઠા જિલ્લાઓના ૮ તાલુકાઓમાં પંચાયત વિકાસ સમિતિઓ દ્વારા જાગૃતિ ઝુંબેશ હાથ ધરવામાં આવી હતી. ફળિયા સ્તરની બેઠકો યોજવામાં આવી અને ગ્રામ સભામાં કયા મુદ્દાઓ ચર્ચવા તેમની પ્રાથમિકતા આ બેઠકોમાં નક્કી કરવામાં આવી હતી. અમે અમદાવાદ અને સાબરકાંઠા જિલ્લાની ૮ તાલુકાની ૮૦ ગ્રામ પંચાયતોમાં સક્રિયપણે કામ કરી રહ્યા છીએ. ચૂંટાયેલી મહિલા પ્રતિનિધિઓની મહિલા વિકાસ સમિતિઓ સાથે કામ કરીને ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓનું નેટવર્ક ઊભું કરવામાં આવ્યું છે. આ નેટવર્ક સ્થાનિક સ્તરે વધુ સારું શાસન થાય તે માટે અને જાહેર વિતરણ વ્યવસ્થા જેવી સરકારી યોજનાઓ ઉપર નિયમિત રીતે દેખરેખ રખાય તે માટે કામ કરી રહ્યું છે. સાબરકાંઠા જિલ્લામાં ખેડબ્રહ્મા તાલુકામાં આ કામ થઈ રહ્યું છે. અમદાવાદ જિલ્લામાં ધોળકા તાલુકામાં મધ્યાહન ભોજના યોજના અને સાબરકાંઠા જિલ્લાના હિંમતનગર તાલુકામાં કનાઈ ગામે દલિત ફળિયામાં રસ્તો બાંધવાના સંદર્ભમાં આ કામ થઈ રહ્યું છે. ધોળકામાં ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓના નેટવર્કના સભ્યો અને સરકારીઓ અધિકારીઓ વચ્ચે પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્ર અને તેની ભૂમિકા વિશે એક વિચાર-વિમર્શ યોજવામાં આવ્યો હતો. અમદાવાદના 'બિહેવિયરલ સાયન્સ સેન્ટર'ના સહયોગમાં ગ્રામ પંચાયતની સામાજિક ન્યાય સમિતિઓના અધ્યક્ષો સાથે એક રાજ્ય સ્તરીય સભા યોજવામાં આવી હતી. તેમાં ૧૦૦૦ અધ્યક્ષોએ ભાગ લીધો હતો. તેમણે ગામ સ્તરે સામાજિક ન્યાય સમિતિઓને વધારે સક્રિય બનાવવા માટે નીતિવિષયક ફેરફારો સૂચવતું એક આવેદનપત્ર સરકારને સુપરત કર્યું હતું.

૨૭-૨૮ ફેબ્રુઆરી-૨૦૦૬ દરમિયાન ધોળકા, દસકોઈ અને વિરમગામ તાલુકાના ૨૪ નાગરિક નેતાઓ માટે નેતૃત્વ તાલીમ શિબિર યોજવામાં આવી હતી. રાજ્ય નાણા પંચ અને સત્તાની વહેંચણી તથા પંચાયતોની સામાજિક ન્યાય ઊભો કરવામાં ભૂમિકા વિષયો વિશે બે રાજ્ય સ્તરીય કાર્યશાળાઓ યોજવામાં આવી હતી. ૧૨ મિનિટના સમયગાળાની ત્રણ એનિમેશન ફિલ્મો જમીન ઉપરના દબાણ, સૂક્ષ્મ સ્તરીય આયોજન અને શાસનમાં મહિલાઓ વિશે તૈયાર કરવામાં આવી છે.

રાજસ્થાનમાં જાન્યુઆરી-૨૦૦૬માં યોજવામાં આવેલી ગ્રામ સભાઓમાં બી.પી.એલ. યાદી તૈયાર કરવા ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવ્યું હતું. તેમાં લોકો સક્રિય રીતે ભાગ લે અને બી.પી.એલ. યાદી બનાવે તે માટે ૬૦ ગ્રામ પંચાયતોમાં સઘન ઝુંબેશ હાથ ધરવામાં આવી હતી.

પંચાયત સ્તરે અને મહિલા પ્રતિનિધિઓ માટે રચવામાં આવેલા સંસાધન જૂથના ક્ષમતાવર્ધન માટે એક દિવસની એવી ૧૫ તાલીમો યોજવામાં આવી હતી. તેમાં બી.પી.એલ.ની યાદી બનાવવી, માહિતીના અધિકારનો કાયદો અને રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગાર બાંધારી યોજના ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરાયું હતું. સ્થાનિક ભાષામાં સાપ્તાહિક રેડિયો કાર્યક્રમમાં બી.પી.એલ. યાદી બનાવવી, ગ્રામ સભા, સ્ત્રી-ભૂણ હત્યા, ઓછાં ખર્ચાળ ઘરો અને ઘરેલૂ હિંસા જેવા વિષયો ઉપર ધ્યાન અપાયું હતું.

શહેરી શાસન

ગુજરાતમાં સાબરકાંઠા જિલ્લાના પ્રાંતિજ, મોડાસા, ઈંડર અને ખેડબ્રહ્મા નગરો માટે વિકાસ યોજનાઓ તૈયાર કરવા માટેની પ્રક્રિયા શરૂ થઈ છે. લોકો તેમની વિકાસ વિશેની જરૂરિયાતો ઓળખી કાઢે અને તે કેવી રીતે પરિપૂર્ણ થાય તે વિષય વિશે અનેક વોર્ડ સ્તરીય બેઠકો યોજવામાં આવી હતી. જિલ્લા મુખ્ય નગર આયોજકો, મુખ્ય વહીવટી અધિકારીઓ અને નાગરિક નેતાઓ સાથે ગુજરાત નગર આયોજન અને શહેરી વિકાસ ધારા, ૭૪મો બંધારણ સુધારો અને શહેરી વિકાસ તથા ગરીબી નિવારણની યોજનાઓ વિશે અભિમુખતા બેઠકો યોજવામાં આવી હતી. બાવળા, મોડાસા અને ઈંડર નગરોમાં નગરપાલિકાઓ સાથેના સહયોગમાં ઘન કચરા વ્યવસ્થા સંચાલનનો અમલ કરવા માટે માહિતીના એકત્રીકરણની પ્રક્રિયા શરૂ કરવામાં આવી છે. સાણંદ અને ધોળકા નગરોમાં પીવાનું પાણી અને સફાઈ જેવી પાયાની સેવાઓ ઉપર દેખરેખ રાખવાની પ્રવૃત્તિ ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવ્યું છે. ધોળકામાં ભારે વરસાદને પરિણામે આવેલા પૂરથી અસરગ્રસ્ત બનેલાં નવ નિ:સહાય પરિવારોને આવાસનો ટેકો પૂરો પાડવામાં હતો. ભચાઉ નગરમાં ૩૦૦ પરિવારો માટે જમીનને નિયમિત અને કાયદેસરની કરવા માટેની પ્રક્રિયા હાથ ધરાઈ હતી. 'ભચાઉ વિસ્તાર વિકાસ સત્તામંડળ' (ભાડા) સાથેના સહયોગમાં ૧૫૦ ઘરો માટે સ્થળની ચકાસણી હાથ ધરવામાં આવી હતી. 'હુન્નર શાળા' સાથેના સહયોગમાં ૧૦૦ અસહાય પરિવારોને આવાસનો ટેકો પૂરો પાડવામાં આવ્યો હતો. ભચાઉ નગરના વોર્ડ નં.૭ માટે એક સૂક્ષ્મ સ્તરીય યોજના તૈયાર કરવામાં આવી હતી અને તેના અમલ માટે તે 'ભાડા'ને મોકલી આપવામાં આવી હતી.

રાજસ્થાનમાં જોધપુર જિલ્લાનાં બિલારા અને પિપાર નગરોના ૨૨ નગરસેવકો માટે એક દિવસની એક કાર્યશાળા યોજવામાં આવી હતી. તેમાં તેમની સમસ્યાઓ ઉપર અને તેમના ક્ષમતાવર્ધન ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવ્યું હતું. વાલ્મીકિ સમાજ સાથે તેમની સમસ્યાઓ માટે હિમાયત કરવા નિયમિતપણે જૂથ બેઠકો યોજવામાં આવે છે.

રાજસ્થાન અને ગુજરાતમાં અનેક સ્થળોએ અમારી શાસન ક્ષેત્રે કામ કરતી ટુકડીએ મહિલા દિનની ઊજવણી કરી હતી. તેનો અહેવાલ અલગ રીતે 'સાંપ્રત પ્રવાહ'માં આપવામાં આવ્યો છે. અમે ગુજરાત સામાજિક મંચમાં શાસન, આપત્તિનો સામનો અને વિકલાંગતાના પ્રશ્નો વિશે સક્રિય ભાગ લીધો હતો. તેનો વિગતવાર અહેવાલ આ અંકમાં આપવામાં આવ્યો છે.

વિકાસ શિક્ષણ સંગઠન

જી-૧, ૨૦૦, આઝાદ સોસાયટી, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૫.

ફોન: ૨૬૭૪૬૧૪૫, ૨૬૭૩૩૨૯૬ ફેક્સ: ૨૬૭૪૩૭૫૨. ઈ-મેલ: unnatiad1@sancharnet.in

ક્ષેત્રીય કાર્યાલય: જી-૫૫, શાસ્ત્રીનગર, જોધપુર-૩૪૨ ૦૦૩, રાજસ્થાન.

ફોન/ફેક્સ: ૦૨૯૧-૨૬૪૩૨૪૮ ફોન: ૦૨૯૧-૨૬૪૨૧૮૫, ઈ-મેલ: unnati@datainfosys.net

ડિઝાઈન : રમેશ પટેલ, 'ઉન્નતિ'.

મુદ્રણ: બંસીધર ઓફસેટ, અમદાવાદ. ફોન: ૦૭૯-૫૫૬૧૨૯૬૭

આપ લોકશિક્ષણ કે તાલીમ માટે વિચારમાં પ્રકાશિત સામગ્રીનો સહર્ષ ઉપયોગ કરી શકો છો. ઉપયોગ કરનારને વિનંતી કે આ સ્રોતનો ઉલ્લેખ કરવાનું ના ભૂલે તથા પોતાના ઉપયોગથી અમને માહિતગાર કરે કે જેથી અમે પણ કંઈક શીખી શકીએ.